

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

MEKKÎ B. EBÎ TÂLİB VE
EL-İBÂNE AN MEÂNİ'L-KİRÂÂT
ADLI ESERİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Mahmud Şevket ÖZTÜRK

BURSA 2011

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

MEKKÎ B. EBÎ TÂLİB VE
EL-İBÂNE AN MEÂNİ'L-KİRÂÂT
ADLI ESERİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Mahmud Şevket ÖZTÜRK

Danışman
Prof. Dr. İbrahim ÇELİK

BURSA 2011

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı'nda 700823033 numaralı **Mahmud Şevket ÖZTÜRK**'ün hazırladığı "Mekkî b. Ebî Tâlib ve *el-İbâne an Meâni'l-Kirâât Adlı Eseri*" konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 16.07.2011 günü 10.00. - 11.00...saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının (başarılı/başarısız) olduğuna (oybirliği/oy çekişmesi) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi
Prof. Dr. Ramiz KAYA

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa KARADAG

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

16.07.2011

ÖZET

Yazar : Mahmud Şevket ÖZTÜRK
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı : Tefsir Bilim Dalı
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : x + 110
Mezuniyet Tarihi ://20....
Tez Danışmanı : Prof. Dr. İbrahim ÇELİK

MEKKÎ B. EBÎ TÂLİB VE *EL-İBÂNE AN MEÂNİ'L-KİRÂÂT* ADLI ESERİ

Mekkî b. Ebî Talib'in hayatını ve *el-İbâne an Meâni'l-Kırâât* adlı eserini konu edinen bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır:

Çalışmanın birinci bölümünde Mekkî b. Ebî Tâlib'nin yaşadığı dönemin siyâsî, sosyal, ilmî ve dinî gelişmeleri hakkında bilgi verilmiş, bu bilgiler ışığında Mekkî b. Ebî Tâlib'nin hayatı, hocaları, talebeleri, eserleri ve bu eserlerdeki ortak vasıflar kaynaklardaki bilgiler ışığında takdim edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızın ikinci bölümünde Mekkî b. Ebî Tâlib'nin kıraat ilmi ile alâkalı, özellikle de 'yedi harf' mevzuuna hasredilmiş olan *el-İbâne an Meâni'l-Kırâât* adlı eseri hakkında genel bilgiler verilmiş ve eserin çevirisi yapılmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızın üçüncü ve son bölümünde Mekkî b. Ebî Tâlib'nin *el-İbâne an Meâni'l-Kırâât* adlı eserindeki yorum ve değerlendirmeleri, Kur'ân târihi ve kıraatleri çerçevesinde tahlil edilmeye çalışılmış ve bu eserin kıraat ilmindeki yerini tespit etmeye gayret gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne an Meâni'l-Kırâât*, Kıraat, Yedi Harf

ABSTRACT

Author : Mahmud Şevket ÖZTÜRK
University : University of Uludağ
Main Department : Department of Basic Islamic Sciences
Department : Qur'anic Exegesis
Quality of Thesis : Master's Thesis
Page's Number : x + 110
Date of Graduation ://20....
Advisor : Prof. Dr. İbrahim ÇELİK

MAKKĪ IBN ABĪ TĀLIB AND HIS WORK “*AL-IBĀNA ‘AN MA‘ĀN AL-QIRĀ‘ĀT*”

This study on the life of Makkī ibn Abī Tālib (d. 437/1045) and his work *al-Ibāna ‘an ma‘ān al-qirā‘āt* consists of three main chapters:

The first chapter describes the political, social, scientific and religious events and developments of the period when Makkī ibn Abī Tālib lived in. In this context it deals with his life, teachers, pupils, works, and the common features of these works according to the sources mentioning him.

The second chapter gives general information about *al-Ibāna* which is written in the field of *qirā‘a* (recitation of the Qur’ān) and dedicated especially to the matter of *al-ahruf al-sab‘a* (the seven styles), and offers its translation into Turkish.

The third and last chapter of the study analyzes Makkī ibn Abī Tālib’s remarks and conclusions in his *al-Ibāna ‘an ma‘ān al-qirā‘āt* within the scope of the history of the Qur’ān and its styles of recitation, and tries to determine the place of the book in the science of *qirā‘a*.

Key Words: Makkī ibn Abī Tālib, *al-Ibāna ‘an ma‘ān al-qirā‘āt*, Recitation of the Qur’ ān (*Qirā‘a*), the seven styles (*al-ahruf al-sab‘a*)

ÖNSÖZ

Kıraat ilmin gelişmesinde şark ulemasının emeklerinin yanında Endülüs ulemasının da kayda değer katkıları olmuştur. Zira bu sahada eser vermiş, talebe yetiştirmiş, kendinden sonrakilere yol göstermiş ve bu ilimde otorite olmuş, görüşlerine değer verilmiş birçok Endülüs'lü âlim bulunmaktadır. İşte bu âlimlerden birisi de Mekkî b. Ebî Tâlip'tir. Hicrî dördüncü asrın ortasından beşinci asrın yarısına kadar geniş bir coğrafyada yaşamış olan Mekkî, ilmî seyahatlerinin çokluğu sebebiyle kendi döneminde kıraat sahasında pek çok hoca ile görüşmüş, bu ilimdeki bütün farklılıkları şahsında cem etmiştir. Devrin en canlı ve tartışmalı meselelerinden "Yedi Harf" hususunda çağına göre son derece orijinal ve kendisinden sonrakilere ışık tutacak tespitlerde bulunmuştur.

Sadece kıraat ilminde değil, diğer birçok sahada eser vermiş olan Mekkî, son derece velüd bir müelliftir. Kaynaklarda kıraat, tefsir, hadis, fıkıh, tecvid, itikad, tarih, dua ve zikir, rüya tâbiri, astroloji, dil v.b. alanlarda sekseni aşkın eser verdiği kaydedilmiştir.

Mekkî'nin te'lifâtı içerisinde *el-İbâne an Meâni'l-Kırâât* adlı eserinin ayrı bir önemi vardır. Zira bu eser, kıraat ilminin en netâmeli konularından birisi olarak kabul edilen 'yedi harf' mevzuuna hasredilmesi münâsebetiyle alanındaki orijinal sayılabilecek eserlerden bir tanesi olarak değerlendirilmektedir.

Mekkî'nin hayatını ve *el-İbâne an Meâni'l-Kırâât* isimli eserini incelemeye gayret ettiğimiz bu çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır:

Giriş mâhiyetinde olan birinci bölümde Mekkî'nin yaşadığı dönemi siyâsî, sosyal, ilmî ve dinî gelişmelerin ışığında tanımaya çalışacağız. Zira Mekkî'yi tanıyabilmek için, onun yaşadığı zaman ve şartların iyi etüt edilmesi gerekir. Ardından Mekkî'nin hayatını, ilmî serüvenini, seyahatlerini, istifâde ettiği hocalarını, talebelerini, hangi sahalarda eserler verdiğini ve bu eserlerin genel üslûp özelliklerini irdelemeye gayret edeceğiz.

İkinci bölümde, Mekkî'nin Kıraat ile alâkalı, özellikle de 'yedi harf' mevzuuna hasredilmiş olan "*el-İbâne an Meâni'l-Kırâât*" adlı eserini tanımaya çalışacağız. Aslında bu eser; Mekkî'nin "*et-Tebşıra fi'l-Kırâ'âti's-seb*" adlı eserinin şerhi olan, "*el-*

Keşf an Vücûhi'l-Kırâ'âti's-seb' ve İlelihâ ve Hucecihâ” adlı esere bir tetimme olarak yazılmış, daha sonra müstakil bir eser olarak îtibar görmüştür. Genel itibariyle üslûb olarak özgün bir niteliğe sahip olan bu eser sahasında kendinden sonraki birçok âlime referans olmuş, Mekkî'nin en çok başvurulan eseri olma vasfını kazanmıştır.

el-İbâne an Meâni'I-Kırâât adlı eserde, yedi harf meselesi, meşhur yedi kıraatle yedi harf arasındaki ilişki, kıraat ihtilâflarının sebepleri, şâz kıraatlerle okumanın hükmü, Kur'ân-ı Kerîm'in cem'i, yedi kıraat imamının diğer imamlara göre meşhur olmasının sebebi vb. konular soru-cevap şeklinde ele alınmaktadır. Müellif bu risâlesini *el-Keşf*’ten önce kaleme almış ve *el-Keşf*’in sonuna eklenmesini tavsiye etmiştir.

Üçüncü bölümde de, Mekkî b. Ebî Tâlib’in *el-İbâne* adlı eserindeki görüşlerini, Kur'ân Târîhi ve Kıraatleri açısından tahlil etmeye çalışacağız.

Mekkî'nin *el-İbâne* isimli eseri çerçevesinde Kur'ân târihi, kıraat farklılıkları ve yedi harf konularına ilişkin orijinal sayılabilecek yorum ve değerlendirmelerinin takdim ve tahlilini amaç edinen ve bu yönüyle alanına mütevâzı bir katkı sunmayı esas alan bu çalışmanın hazırlanmasında emekleri olan danışman hocam Prof. Dr. İbrahim ÇELİK hocama şükranlarımı sunarım. Bu konuyu tercih noktasında yönlendirmeleriyle yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. Mehmet Emin MAŞALI'ya, çalışma esnasında katkılarını gördüğüm Arş. Gör. Kadir GÖMBEYAZ'a teşekkürü bir borç bilirim. Bu çalışmanın kıraat sahasında araştırma yapan çok değerli ilim erbâbına faydalı olması en büyük dileğimizdir.

Mahmud Şevket ÖZTÜRK

Bursa 2011

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	x

BİRİNCİ BÖLÜM

I. MEKKİ B. EBİ TÂLİB'İN YAŞADIĞI ASIR, HAYATI VE ESERLERİ

A. Mekkî b. Ebî Tâlib'in Yaşadığı Dönem:.....	1
1. Siyâsî Durum:	1
2. Sosyal ve Dini Durum:	4
3. İktisâdî Durum	6
4. İlmi ve Kültürel Durum	8
B. Mekkî b. Ebî Tâlib'in Hayatı	9
1. İsmi, Nesebi, Lakabı, Künyesi.....	9
2. Mekkî b. Ebî Tâlib'in Hayatı, Kişiliği, Ahlâk ve Evsâfi	11
3. Mekkî b. Ebî Tâlib'in Hocaları ve Talebeleri.....	15
a. Hocaları	15
b. Talebeleri	20
4. Mekkî b. Ebî Tâlib'in Eserleri	25
a. Kıraat İlmi Dışındaki Eserleri	26
(1) Tefsîr	26
(2) Garîbü'l-Kur'ân.....	26
(3) Nâsîh Mensûh.....	27
(4) İ'râbu'l-Kur'ân.....	27
(5) Tecvîd.....	28
(6) Kelâm	28
b. Kıraat İlmi ile İlgili Eserleri.....	28
c. Mevcut Olmayan Eserleri	30
d. Eserlerindeki Ortak Özellikler ve Uslûbu.....	32
(1) Ortak Özellikler.....	32
(2) Uslûbu	34

İKİNCİ BÖLÜM

II. MEKKÎ B. EBÎ TÂLİB'İN “EL-İBÂNE AN MEÂNİ'L-KİRÂÂT” ADLI ESERİ VE KIRAAT İLMİNDEKİ YERİ

A. <i>el-İbâne an Meâni'l-Kirâât</i> Adlı Eseri	37
1. Mukaddime	37
2. Yedi İmama nisbet edilen kıraatler ve bu kıraatlerin “Şüphesiz bu Kur'ân 'Yedi Harf' üzere indirilmiştir.” Hadisi ile Münâsebeti	38
3. Mushafın Hat Karakterinin Farklı Okuma İmkânı Sağladığı Yerlerde Kıraat İmamlarının İhtilaf Etmesinin Sebepleri.....	44
4. Hangi Kıraatleri Kabul Edip Okumamız Gerekir?	46
5. Kur'ân'ın Cem'i.....	48
6. Hz. Osman'ın Mushafı Kureyş Lehçesiyle Bir 'Harf' Üzere Cem Etmesinin Sebebi.....	50
7. “Kur'ân 'Yedi Harf' Üzere İndirilmiştir” Meâlindeki Hadîsin Anlamı	53
8. Kıraatlerin Çok Oluşunun Faydası	57
9. Meşhur Yedi Kıraat İmamların Vârid Olan İhtilafların Fazla Olmasının Sebebi.....	58
10. Derece ve İlim Bakımından Kendilerinden Daha Üstün Âlimler Mevcut Olmasına Rağmen Yedi Kıraat İmamının Meşhur Olmasının Sebepleri	59
11. Kıraatleri Tercih Edilen Kurrânın Sayısı Niçin Yedi Olarak Tesbit Edilmiştir?.....	61
12. Kur'ân'ın Ezber Yolu İle Derlenmesi.....	62
13. Yedi Harf Hakkındaki Bazı Hadisler	67
14. Fâtihâ Sûresi'ndeki Kıraat İhtilafları	71
a. Mushafın Hattına Uygun ve Okuduğum Kıraatlerden Hamd (Fâtihâ) Sûresi'ndeki Meşhur Yedi Kurrâya Âit İhtilaflar.....	72
b. Yedi Kurrânın Dışında Meşhur İmamların Hamd Sûresi'nde Mushafın Hattına Muvâfık ve Okunmakta Olan İhtilafları.....	73
c. Yedi Kurrânın Dışındaki Meşhur İmamların Hamd Sûresi'nde Mushafın Hatına Muhalif ve Bugün Okunmayan İhtilafları.....	74

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

III. MEKKÎ B. EBÎ TÂLİB'İN “EL-İBÂNE AN MEÂNİ'L-KİRÂÂT” ADLI ESERİNDEKİ GÖRÜŞLERİNİN KUR'ÂN TARİHİ VE KIRAATLERİ AÇISINDAN TAHLİLİ

A. Yedi Harf	77
1. Yedi Harf'in Mahiyeti	77
2. İstinsah Edilen Mushaflar'ın Yedi Harf Açısından Değerlendirilmesi	79
3. Yedi Harfle İlgili Hatalı Kabullerin Eleştirisi.....	83
B. Kur'an Kıraatleri	86
1. Kur'an Kıraatlerinin İstinsah Sonrası Süreçteki Durumu.....	86
2. İbn Mücâhid Sonrası Süreçte Yedili Sisteme Dâhil Olmayan İhtiyarların Durumu	88
3. Aynı İmamdan Kıraat Almış Râvîler Arasındaki Okuyuş Farklılığının Sebebi. 89	89

4. Kıraatlerin Kabul Şartları.....	90
a. Naklin Sahih Olması	90
b. Mushaf Hattına Uygunluk	90
C. Kur'ân'ın Cem ve İstinsahı	94
1. Kur'ân'ın Hz. Ebû Bekir Döneminde Cemi	94
2. Hz. Osman Döneminde Mushafın İstinsahı	97
D. Değerlendirme.....	98
SONUÇ	101
BİBLİYOGRAFYA	107

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.b.	Adı geçen bölüm
bkz.	Bakınız
ev.	Çeviren
<i>DİA</i>	Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi
h.	Hicrī
nşr.	Neşreden
s.	Sayfa
s.a.v.	Sallallāhu aleyhi ve Sellem
tah.	Tahkik eden
ts.	Tarihsiz
<i>UİFD</i>	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
v.	Vefātı
vb.	ve benzeri
ve.dğr.	ve diğerkleri
ys.	Yersiz

BİRİNCİ BÖLÜM

I. MEKKİ B. EBÎ TÂLİB'İN YAŞADIĞI ASIR, HAYATI VE ESERLERİ

A. Mekkî b. Ebî Tâlib'in Yaşadığı Dönem:

Mekkî b. Ebî Tâlib yaklaşık olarak dördüncü asrın ortaları ile beşinci asrın ortaları arasında Kuzey Afrika ve Endülüs'te yaşamıştır.

Bu dönemde İslâm dünyasında merkezi bir yönetim mevcut değildir. Abbâsiler'in hâkimiyeti Bağdat ve çevresiyle sınırlıdır. Özellikle Mekkî'nin yaşadığı Mağrib bölgesinde Fâtımîler, Zîrîler;¹ Endülüs bölgesinde ise Endülüs Emevileri² hüküm sürmektedir. İslâm Dünyası'nın bu bölünmüş yapısı İslâm Medeniyeti'nin gelişmesine de katkı sağlamış; Bağdat'ın yanı sıra Kurtuba, Kâhire, Buhâra gibi ilim ve irfan merkezleri târih sahnesine çıkmıştır.

Mekkî gibi bir âlimi tanıyabilmek için onun yaşadığı asrı her yönüyle bilmek gerekir. Bu çerçevede Mekkî'nin yaşadığı asırda Kuzey Afrika ve Endülüs'ün siyâsî, sosyal, iktisâdî, dînî ve ilmî yapısını incelemeye çalışacağız.³

1. Siyâsî Durum:

Mekkî'nin dünyaya geldiği senelerde Mağrib Bölgesinde Fâtımîler'in Dördüncü Halîfesi el-Muizz (341-364/952-975) hüküm sürmektedir. el-Muizz'in hilâfetine kadar Mağrib bölgesinde iç isyan ve karışıklıklar devam etmiş, ancak Muizz iş başına geçince

¹ bkz. Hasan, İbrâhim Hasan, *Siyâsî-Dînî-Kültürel-Sosyal İslam Târîhi*, çev. Sadreddin Gümüş ve dğr., Kayıhan Yay. İstanbul/1985 (I-VI) IV, 46-47, 52-59

² bkz. Hasan, İbrâhim Hasan, *İslam Târîhi*, IV, 75-93

³ Mağrib ve Endülüs hakkında geniş bilgi için bkz., Harekât, İbrâhim, "Mağrib", *DİA*, XXVII, 314-318; Özdemir, Mehmet, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-224

önceki halîfelere itaat etmeyen bütün berberî kabîleleri ona boyun eğmiş ve böylece Fâtımîler Mağrib’de siyâsî birliği sağlamıştır.⁴ Muizz, veziri Cevheru’s-Sekâlibi’yi büyük bir orduyla Fas ve Sicilmasa’yı fetih için gönderdi. Fetih ile birlikte Endülüs Emevileri’nin elinde bulunan Sebte dışında, İhşîdiler’in sınırından Atlas Okyanusuna kadar tüm Kuzey-Batı Afrika Fâtımî hâkimiyetine girdi.⁵ Muizz’in rum (sekâlibe) asıllı veziri Cevher, bu başarılarının ardından İhşîdiler’in idaresinde olan Mısır’ı Fâtımî idaresine katmış, halife adına hutbe okutmuş,⁶ Fâtımîler’in mezhebi propogandasını Suriye, Filistin ve Hicaz bölgelerinde yoğunlaştırmıştır. Ayrıca Halîfe Muizz Mısır’a gelmeden önce dört sene boyunca yönetimi elinde tutmuştur.⁷ Halîfe Muizz Mısır’a gelirken Bülükkin b.Zîrî’yi Mağrib’de yerine vekil bırakmış,⁸ bu zat da bir sene zarfında Fâtımîler’den bağımsız Zîrîler Devletini kurmuştur. Fâtımî halîfesi Muizz yirmi dört senelik hilâfetine son iki senesini Mısır’da geçirmiş, 364/975 senesinde vefât etmiştir.⁹

Muizz’dan sonra yerine sırasıyla el-Aziz (365-386/975-996), ve el-Hâkim (386-411/996-1020) halîfe olmuştur. Aziz ve Hâkim dönemleri Mekkî’nin ilmî seyahatlerinin yoğun olduğu târihlere rast gelmektedir. Bu tarihlerde Zîrîler bağımsız da olsalar da Fâtımî hâkimiyeti altındadırlar. Ayrıca Hicaz bölgesi de Aziz zamanında Fâtımîler’in eline geçmiştir.

Mekkî doğduğu şehir olan Kayravan’da yedi yaşına kadar Fâtımî idâresinde, yedi yaşından sonra da Zîrîler’in idâresinde yaşamıştır. Zîrîler’i Fâtımîler’den ayıran en bâriz özellik mezhebî baskı ve taassubun Fâtımîler’deki gibi çok sıkı olmamasıdır.

Mekkî’nin talebelerinden Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Mehdî, Mekkî’nin ilmî seyahatlerinden bahisle şöyle der; “Mekkî, bana on üç yaşındayken 368 yılında Mısır’a gittiğini, hisâb ilmi okuduğunu, sonra 374’de Kayravan’ döndüğünü, üç sene sonra 377’de ikinci defa Mısır’a gittiğini, haccettiğini, yaklaşık iki sene okuduktan

⁴ İbnü Hallikân, Ebü’l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü’l-A’yân Enbâü Ebnâi’z-Zemân*, tah. Dr. İhsan Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut/1994, (I-VIII), V, 225

⁵ Hasan, İbrâhim Hasan, *İslam Târihi*, IV, 52

⁶ Hasan, İbrâhim Hasan, *İslam Târihi*, IV, 53; İbnü Kesîr, Ebü’l-Fidâ’ İsmâîl, *El-Bidâye ve’n-Nihâye*, Dâru Hicr, 1997, (I-XXI), XV, 366

⁷ İbnü Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân*, I, 380; Hasan, İbrâhim Hasan, IV, 55

⁸ İbnü Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân*, V, 226

⁹ Hasan, İbrâhim Hasan, *İslam Târihi*, IV, 55

sonra 379'da tekrar Kayravan'a döndüğünü üç sene sonra 382'de üçüncü defa Mısır'a gittiğini, bir seneye yakın Mısır'da kaldıktan sonra 383'de Kayravan'a tekrar döndüğünü, sonra Mekke'ye gidip, 390 yılının sonuna kadar orada kaldığını, sonra 391'de Mekke'den Mısır'a, 392'de Mısır'dan Kayravan'a, sonra da 393'de Endülüs'e gittiğini haber vermiştir".¹⁰

Bu bilgiler ışığında Mekki hayatının yaklaşık yirmi üç senesini Kayravan'da, 9-on senesini Mısır'da, beş-altı senesini Mekke'de geçirmiştir. Bu dönemde mezkûr şehirler Fâtımîler'in kontrolü altındadır.

Mekki'nin Endülüs'e geçtiği 393 senesinde Endülüs Emevi Halîfesi II.Hişam El-Müeyyed (366-399/976-1009) idi. II. Hişam hilâfete geçtiğinde daha on yaşındaydı. Kendisine Mansur b.Ebi Âmir ve iki oğlu Muzaffer ve Nâsır'ı hâcib yaptı. İbn Ebi Âmir devlet işlerini eline aldı. İbn Ebi Âmir adâletle hükmetti, birçok savaşlara katıldı, fetihler yaptı. Ülkesini ganîmet ve esirlerle doldurdu. Âlim bir kimse idi, âlimleri de severdi. Bir savaş dönüşü 392'de vefat etti. Yerine oğlu Muzaffer geçti. İbn Ebi Âmir ve Muzaffer dönemleri Endülüs Emevileri'nin son mesut günleri oldu. Muzaffer 399 senesinde vefat edince yerine kardeşi Nâsır idareyi ele aldı. Ne yazık ahlâk ve fazîlet bakımından haleflerini aratacak bir yönetim gösterdi. Hatta Halife II. Hişam'dan veliahtlık dahi istemeye cür'et etti. Halifenin bu isteye olumlu karşılık vermesiyle halk arasında huzursuzluklar başladı. Çıkan karışıklıklarda Halife II.Hişam hal' edildi ve yerine El-Mehdî Billah'a (399/1008) biat edildi. Ancak karışıklıklar devam etti ve devlet küçük küçük melikliklere bölündü.¹¹

Endülüste yaşadığı dönemde Mekki'nin Zâhire Camii'ne alınmasında Hâcib Muzaffer'in, ve Kurtuba Camii'nde görevlendirilmesinde Halîfe Mehdi'nin çok etkisi oldu.

¹⁰ İbnü Beşkûvâl, Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik, *Kitâbü's-Sıla fi Târîhi e'immeti'l-Endelüsi ve Ulemâihim ve Muhaddisihim ve Fukahâihim ve Muhaddisihim*, nşr. Es-Seyyid İzzet el-Attâr, Dârü'l-Mısriyye-1966, (I-II), II, 632-633

¹¹ Hasan, İbrâhim Hasan, *İslam Târîhi*, IV, 88

2. Sosyal ve Dini Durum:

Mekkî'nin otuz sekiz yıllık Endülüs öncesi dönemi genel itibariyle Fatımî hâkimiyeti altındaki bölgelerde geçmiştir. Fâtımîler'in Şîî oldukları düşünülürse, Mekkî'nin mezhebî baskı ve taassup altında ezildiği düşünülebilir. Ancak Mekkî'nin doğduğu yıllarda Kayravan bölgesine hâkim olan Halîfe el-Muizz öncesinde Fâtımîler Mağrib'de siyasi birliği sağlayamamış,¹² Halîfe El-Muizz döneminde siyâsî birlik sağlandığında ise Mısır'ın fethi gündeme gelmiş ve Halîfe bu konu ile alâkadar olmuştur. Mısır, Cevher isimli komutan tarafından fethedilince Muizz hilâfetinin son iki senesini Mısır'da geçirmiş ve Kayravan'ın yönetimini kendisine görünüşte bağlı, fakat inanç olarak zıt istikamette olan Bülükkin b. Zîrî'ye bırakmıştır.¹³ Dolayısıyla bu dönemde, yani Mekkî'nin yaşadığı ve özellikle ilmi seyahatlerinin yoğun olduğu devrede Fâtımîler mezhebî baskı ve taasubu gösterecek fırsat bulamamıştır.

Zîrîler döneminde ilk Zîrî emiri Bülükkin'den itibaren Fâtımî etkisi zayıflamış ve Zîrî emir Muizzü's-Senhacî döneminde bu etki tamamen kaybolmuştur. Bu dönemin sosyal ve dînî hayatına dâir en geniş bilgiyi İbn Haldun vermektedir. İbn Haldun şöyle der; "el-Muizz, Râfîzî mezhebinden ayrılmış ve Ehl-i Sünnete intisab etmişti. İş başına gelişinin ilk günlerinde mezhebini açıkça ilan etmiş, Râfîzîliği tel'în etmiştir. Sonra Râfîzîler'den ele geçirdiğini öldürmeye başlamıştır. Birgün ansızın atının ayağı kaymış, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in isimleriyle istimdâd ve tevessül ederken sesi yükseli verince halk onu işitmiş, hemen şîa üzerine çullanmışlar ve onları feci bir şekilde öldürmüşlerdir. Kahire'deki Fâtımî halifeleri bu duruma çok kızmışlar, nihâyet Fâtımîler ile Muizz'in arası iyice açılmış, 440 yılında Mağrib'de Fâtımîler adına hutbe okumaya son verilmiştir."¹⁴

Mısır'a gelindiğinde bu dönemde Mısır'da Ehl-i Sünnet mensupları, Mağribliler, Hristiyan ve Yahudi halktan müteşekkil Zımmîler, Türkler ve Sudanlılar yaşamaktaydı. Bu dönemde sırasıyla Fâtımî halifeleri el-Muizz, el-Aziz ve el-Hâkim idârede bulundu.

¹² Hasan, İbrâhim Hasan, *İslam Târîhi*, IV, 48-52

¹³ Hasan, İbrâhim Hasan, *İslam Târîhi*, IV, 55

¹⁴ İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, *Kitâbü'l-'İber ve Dîvânü'l-Mübtede' ve'l-Haber fi Eyyâmî'l-'Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Âsarahüm min Zevî's-Sultâni'l-Ekber*, (*Târîhu İbn Haldun*), Daru'l-Fiki, Beyrut/2000, (I-VII), IV, 79-80

Muizz râfîzîliğe bağlı idi. Ancak iki sene yönetimde kaldı. Ardından Aziz iş başına geçti. 365-386 yılları arasında hilafette idi. H. İbrâhim Hasan, Aziz döneminin dini müsâmaha dönemi olduğu söylemekle birlikte, aynı dönemde şîî-râfîzî yayılmanın şiddetlendiği, hatta halîfenin Hristiyan Îsâ b. Nasturius ve Yahudi Mişya'yı kendisine vezir tayin edip bu iki zümreye ihsanlarda bulunduğu, müslüman halka ise onur kırıcı bir muameleyi revâ gördüğü kaynaklarda zikredilmektedir. Hatta bununla alâkalı olarak bir kadının halîfeye bir ihtiyacı sebebiyle mektup yazdığı ve sözlerine şöyle başladığı nakledilir; "Îsâ b. Nasturius'la hristiyanları, Mişya ile de Yahudileri aziz kılıp, bu iki adam yüzünden Müslümanları zelil eden üzerine yemin olsun ki..."¹⁵

Aziz sonrasında 386-411 yılları arasında Hâkim hüküm sürdü. Hâkim kişilik açısından seleflerinde çok farklı idi. Halka olan muamelelerinde tutarsızlıklar vardı. Onun döneminde kendisinin ulûhiyetine inanan Dürzîler taîfesi ortaya çıktı. Hamza b. Ali te'lif ettiği bir kitapta Allah'ın ruhunun sırasıyla Hz. Âdem a.s., Hz. Ali, halife Aziz ve oğlu Hâkim'e hulûl ettiğini ve bu şekilde Hâkim'in ilah olduğunu ilân etti. Hâkim bu görüşleri kabul ettiğini açıkça ilan etmese de bu görüşleri uygun buluyordu.¹⁶ Hilâfetinin son döneminde fark gözetmeksizin bütün halka karşı şiddet ve baskı uyguladı.¹⁷

402 senesinde Bağdat ulemâsı, Fâtımîlik mezhebini reddetti. Mısır'daki Hâkim ve selefinin kâfir, fâcir, fâsık ve muattıl olduğunu, kan döküp, peygamberlere sövdüklerini, selefî lânet okuyup rablık iddiasında bulunduğunu ilan etti¹⁸. Hatta el-Kâdî Bâkîllânî Fâtımîlere "*keşfü'l-Esrâr ve hetku'l-Estâr*" adlı bir reddiye yazdı. Bu reddiyede şöyle bir beyit dikkat çekmektedir; "Fâtımîler, râfîzî imiş gibi görünen, fakat içlerinde katıksız kâfirlik gizleyen bir kavimdirler."¹⁹

Endülüs'ün sosyal ve dînî yapısına gelince bu dönemde, Endülüs'de Araplar, Berberîler, Müslüman olmuş İspanyollar, Hristiyan İspanyollar, Yahudiler ve Slavlar (Sekâlibe) yaşamaktadır.

¹⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 469; Hasan, İbrâhim Hasan, *İslam Târîhi*, IV, 56-58

¹⁶ Hasan, İbrâhim Hasan, *İslam Târîhi*, IV, 58-59

¹⁷ Hasan, İbrâhim Hasan, *İslam Târîhi*, IV, 59

¹⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 537-538

¹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 539-540

Bu dönemde uç bölgelerde iskân edlien Berberîler ile Araplar arasında husûmet meydana gelmiş, yalnızca III. Abdurrahman En-Nâsır zamanında Berberîler kontrol altına alınmıştır.²⁰ Berberîler genelde huzursuzluk ve anarşinin kaynağı olmuşlardır.

Hristiyanlar Arapça öğrenip, şiir ve kitap yazmaya başladı. Müslümanların ahlâkını, örf ve adetlerini benimsediler. Devlet idâresinde yüksek mevkilere geldiler.²¹ Bu müsâmaha ortamından Yahudiler de faydalandılar. Devlet idâresi, ticâret ve kültür sahasında önemli bir yerleri vardı. Bazı ilimlerde ve özellikle tıp alanında büyük söz sâhibi idiler.²²

Slavlar ise Abdurrahman b. Nâsır döneminde askerî faaliyetlerde kullanılmış, örneğin sadece Zehrâ sarayında bu dönemde üç bin yedi yüz elli civarında Slav asker istihdam edilmiştir.²³

3. İktisâdî Durum

Kayravan'da iktisâdî durum son derece iyi idi. Zira Trablus'tan Atlas Okyanusuna kadar uzanan sâhil şeridindeki en büyük liman kenti Mehdiyye,²⁴ Kayravan'a son derece yakındı. Bu kent ayrıca Endülüs ile diğer ülkelerin ticârî bağlantısını sağlıyordu. Mağrib bolluk içinde yüzerken 358 senesinde Mısır'da şiddetli bir kıtlık başladı. Hatta Kâfûr El-İhşidî vefât edince asker ve mal yokluğu sebebiyle karışıklıklar çıktı. Mısır'ın ileri gelenleri Fâtımî halifesi Muizz'e mektup yazıp kendilerini bu durumdan kurtarmasını istediler. Bunun üzerine Muizz veziri Cevheri Mısır'a gönderdi. Sefer için Cevher bir defada beş yüz bin dinar vergi toplamıştı.²⁵

Mısır Fâtımî idaresine geçince iktisâdî durum düzeldi. Vezir Cevher'in kurduğu Kâhire şehri, Fustat'ı geride bıraktı.²⁶ Kâhire kısa zamanda bölgenin endüstri merkezi haline geldi. Nakış, ipekli dokumacılık ilerledi. Muizz, Dârü'l-Kisve denilen ve devlet

²⁰ Hasan, İbrâhim Hasan, *İslam Târîhi*, IV, 81,394

²¹ Hasan, İbrâhim Hasan, *İslam Târîhi*, IV, 395

²² Hasan, İbrâhim Hasan, *İslam Târîhi*, IV, 396

²³ Hasan, İbrâhim Hasan, *İslam Târîhi*, IV, 396

²⁴ İbnü Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, III, 118

²⁵ İbnü Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, I, 375-378, V, 226

²⁶ Hasan, İbrâhim Hasan, *İslam Târîhi*, IV, 54

ricâlinin her rütbesine özel elbiselik kumaş dokuyan dikim evleri kurmuştur.²⁷ Yine Muizz ipek süslü, üzerinde dağları, denizleri, yolları ve şehirleri altınla belirtilen bir harita yaptırmıştır. Bu haritada Mekke ve Medine ilk bakışta görülebilecek şekilde belirginleştirilmiştir.²⁸

Aziz zamanı da bolluk ve refah içerisinde geçmiştir. O dönemdeki maddi refahı gösterecek pek çok binâ ve câmi vardır. Tağrib'deki Karâfe Camii ve Sarayı ile toplantılar için inşa edilmiş Kâatü'z-Zehab (Altın Salon) bu dönemin yapıtlarındandır.²⁹

Hâkim dönemi ise yine tutarsızlıklarıyla ön plandadır. Önce yapar sonra bozardı. Hâkim'in bazı ticâret mallarını ve yararlı gıda maddelerini gereksiz yere toplatması, hatta bu malların imhâsı için bir seferde beş bin dinar sarfetmesi, beş bin bal küpünü Nil nehrine döktürmesi, yasaklar uğruna birçok tüccarı öldürtmesi iktisâdî ve ticarî hayattaki düzeni bozmuştur.³⁰

Endülüs'teki iktisâdî hayat son derece iyi idi. Endülüs Emevi halifesi Abdurrahman En-Nâsır vefat ettiğinde hazinede beş trilyon dirhem var idi. Köylerden toplanan cibâyeye vergisi beş milyon dört yüz seksen bin dinardı. Çarşıdaki vergi ise yedi yüz altmış beş bin dinardı.³¹

Endülüs'te muhtelif ocaklardan çeşitli madenler çıkarılmaktaydı. Altın, gümüş, kurşun, kalay ve bakır bunlardan bazılarıydı. Ayrıca renkli mermercilik, gem ve zırh yapımı gelişmişti.³²

Makkari'nin naklettiğine göre; Kurtuba, kilometrelerce uzunluğu olan taş kaplama yollara, bu yollar üzerinde kurulmuş evlerin duvarlarına asılı aydınlatma lambalarına sahip bulunuyordu. Bu yıllardan yedi yüz sene sonrasında bile Londra'da bir tek sokak lambası yoktu. Yine Paris'te yağmurlu bir günde dışarı çıkan kendini çamur deryâsında buluyordu. Kurtuba dericilik ile de meşhurdu. Deri tabaklama ve deri

²⁷ Hasan, İbrâhim Hasan, *İslam Târîhi*, IV, 261

²⁸ Hasan, İbrâhim Hasan, *İslam Târîhi*, IV, 262

²⁹ Hasan, İbrâhim Hasan, *İslam Târîhi*, IV, 57

³⁰ İbnü Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, 293-296

³¹ Hasan, İbrâhim Hasan, *İslam Târîhi*, IV, 241

³² Hasan, İbrâhim Hasan, *İslam Târîhi*, IV, 264

üzerine kabartma süslemeler yapma sanatında Mağrib, İngiltere ve Fransa'ya örnek olmuştur.³³

4. İlmî ve Kültürel Durum

Mekkî'nin Yaşadığı dönemde Mağrib ve Mısır'da hüküm süren Fâtımî halifesi Muizz akıllı, edip, ilm-i nücumdan anlayan, şâir, kültürlü, birkaç dili iyi bilen bir kimseydi.³⁴ İtalya Sicilya ve Sudan dillerini iyi biliyordu.³⁵ Fâtımî halifesi Muizz, Mısır'a vardığında bir hutbe îrad etmiş, bazı kimseler kendini tutamayarak ağlamışlardır.³⁶ Yine veziri Cevher Kahire şehrini ve El-Ezheri kuran kimsedir.³⁷

Zîrî emir Muizz ise ehl-i ilmî seven, onlara sayısız ihsanda bulunan bir melikti. Şâirler onu medhetmiştir. Kendisi de şâirdi.³⁸

Aziz devri kültür devridir. Ezher Camii'ni bugünkü manada üniversiteye çeviren odur.³⁹ El-Makrîzî Fâtımî sarayında kırk kütüphane olduğunu, bunlardan birisinin, eski ilimlere dâir yüz seksen bin cilt kitap ihtivâ ettiğini rivâyet etmiştir.⁴⁰

Halife Hâkim, Bağdad ve Kurtuba'dakilere benzer "Dârü'l-Hikme" adıyla bir müessese kurduğunu, buna "Dârü'l-İlim" adını verdiği, benzeri hiçbir kütüphanede toplanmamış eserleri ihtivâ eden bir de kütüphane ilâve ettirmiştir.⁴¹

Endülüs'te ise ilmî hayat son derece canlı idi. Kurtuba camileri sadece Müslümanların değil, İslâm dininden nasip almak, ilimden istifâde etmek için Endülüs'e taşınan Avrupalılarla dolup taşmaktaydı. Sonuçta ülkede birçok âlim, filozof, edip, mütercim ve fakih yetişmiştir.⁴²

³³ Kayapınar, Durmuş Ali, *Mekkî ibnü Ebî Tâlib el-Kaysî Asrı-Hayâtı ve Eserleri*, Konya/1986, (basılmamış doktora tezi) s.34 Hasan, İbrâhim Hasan, *İslam Târîhi*, IV, 264

³⁴ İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed b. eş-Şeybânî el Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye,(4.baskı)Beyrut/2003,(I-XXI), VII, 361

³⁵ Hasan, İbrâhim Hasan, *İslam Târîhi*, IV, 52

³⁶ İbnü Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, 227

³⁷ Hasan, İbrâhim Hasan, *İslam Târîhi*, IV, 372

³⁸ İbnü Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, 233-234

³⁹ Hasan, İbrâhim Hasan, *İslam Târîhi*, IV, 375

⁴⁰ Hasan, İbrâhim Hasan, *İslam Târîhi*, IV, 276

⁴¹ Hasan, İbrâhim Hasan, *İslam Târîhi*, IV, 59

⁴² Hasan, İbrâhim Hasan, *İslam Târîhi*, IV, 277

Endülüs halifelerinin hepsi şâir idi. Makkarî, Hakem El-Müstansır'ın her çeşidiyle pek çok kitap topladığını, daha öncesinde hiçbir melikin onun gibi kitap toplamadığını nakleder. Kütüphanesindeki kitapların isimlerinin yazılı olduğu fihristlerin sayısı kırk dördtür. Bu şekilde Kurtuba Kütüphanesi çeşitli ilim ve sanatlara dâir kitaplarla dolup taşmıştır. Kurtuba'da halifenin kendi sarayında yaptırdığı kütüphanenin emsali yoktu. Matbaacılığın bilinmediği bir dönemde, burada çokluk ve güzellik bakımından anlatılamaz dört yüz bin cilt kitap vardı. Buradaki kitapların bir yerden başka bir yere nakli altı ay sürmüştü. Ayrıca halifenin kütüphanesinde okumadığı ve kendi görüşünü eklemediği tek bir kitap kalmamıştı.⁴³

Bu dönemde her bir ilim adamının evi ilim meclisi idi. Herkes bu meclislere girebilmek için yarışır, liyâkat kesbetmeye uğraşır. Her dört haneli köyde bir mektep, her fethedilen yerde bir cami ve bir mektep inşası âdet idi.⁴⁴

B. Mekkî b. Ebî Tâlib'in Hayatı

1. İsmi, Nesebi, Lakabı, Künyesi

Mekkî'nin ismi; neseb, lakab ve künyesiyle birlikte kaynaklarda şu şekilde geçmektedir; Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş⁴⁵ b. Muhammed⁴⁶ b. Muhtar El-Kaysî El-Mukri⁴⁷ El-Kayravânî⁴⁸ El- Mağribî El- Endülüsî⁴⁹.

İbnü'l-Cezerî ismini Hayyuş olarak zikreder.⁵⁰ Zirikli, *El-A'lâm*'da, Hammûş kelimesinin Muhammed'in ism-i taşğiri olduğunu nakleder.⁵¹

⁴³ Hasan, İbrâhim Hasan, *İslam Târîhi*, IV, 277-278; Kayapınar, s. 37-39

⁴⁴ Kayapınar, s.39

⁴⁵ İbnü Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, 277

⁴⁶ Dabbî, Ahmed b.Yahyâ b. Ahmed b. Umeyra, *Buğyetü'l-Mültemis fi Târîhi Ricâli Ehli'l-Endülüs*, tah. İbrâhim el-Ebyârî, Dâru'l-Kitâbi'l-Mısri, Kâhire/1989,(I-II), II, 627

⁴⁷ İbnü Beşkuvâl, *Kitâbü's-Sıla*, II, 631

⁴⁸ Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsâru'l-Müsannifin*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut/1955,(I-II), II, 470

⁴⁹ Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemü'l-Müellifin*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut/1993,(I-IV), III, 907-908; Kayapınar, s. 41-42

⁵⁰ İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf, *Gâyetü'n-Nihâye fi Tabakâti'l-Kurrâ*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut/2006 (I-II), II, 270; İbn Ferhun, Burhânüddîn Ebü'l-Vefâ İbrahim b. Alî b. Muhammed el-Ceyyânî el-Medenî, *ed-*

Mekkî'nin hemen hemen bütün terâcim kitaplarında geçen ilk nisbeti El-Kaysî'dir. Makkarî, Adnâniler'den Kaysü Aylân b. İlyas b. Mudâr'dan bahsederken Endülüs'e gelen ve buraları yurt edinen arapların çoğunun Kaysü Aylân'a nisbet edildiğini zikreder.⁵²

İkinci meşhur nisbet ise El-Kayravânî'dir. Mekkî'nin doğduğu şehir olması sebebiyle bu nisbeti almıştır. Kayravan; Sahâbî Ukbe b. Nâfi tarafından kurulmuştur. Sözlükte Farsça kervan manasını gelir. Sonradan arapçalaşıp bu ismi almıştır. Şehre inen bir kervan sebebiyle bu ismi aldığı söylenmiştir. Bir diğer rivâyete göre de Kayravan; buraya inen bir ordunun adıdır. Zîrâ İbnü Kattâi'l-Lügavî "Ra" harfinin fethalı şekliyle "Kayravan" kelimesinin ordu manasına geldiğini, zammeli şekli olan "Kayruvan"ın ise kervan manasına geldiğini zikretmiştir.⁵³

El-Mağribî nisbetini sadece Zehebî yapmıştır.⁵⁴ Kayravan, Mağrib bölgesinin merkezidir. Dolayısıyla bu iki nisbet arasında mana açısından çok da fark yoktur.

El-Kurtubî nisbetine gelince, bütün kaynaklar Mekkî'nin 393 yılından vefat ettiği 437'ye kadar ilmi faaliyetlerle uğraştığını, büyük Kurtuba Camii'nin imam-hatipliği görevini yerine getirdiğini zikreder. Hayatının büyük bir bölümünün geçtiği Endülüs'de ve Kurtuba'da geçirdiği süre dikkate alınırsa bu nisbetin yerinde olduğu anlaşılacaktır. Kurtuba Endülüs'ün merkezi, her bölgenin hayır ve nimetlerinin kendisinde toplandığı şehirdir. İlim şehridir. Sünnet ve cemaatin karargâhıdır. Birçok Tâbiî ve Tebeitâbiî'nin gelip yurt edindiği ülkedir. Bütün fazîlet ve güzellikleri kendinde toplamıştır.⁵⁵

Mekkî Kurtuba'ya ilk ayak bastığında ilk defa "Nâhile (Nuhayle) Mescidi"ne oturmuş ve kıraat okutmaya başlamıştır. Mansur b. Ebî Âmir'in oğlu Muzaffer, onu

Dîbâcü'l-Müzheb fi Ma'rifeti A'yâni 'Ulemâ'i'l-Mezheb, nşr. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr, Dâru't-Türâs, Kahire 1972,(I-II), II, 270

⁵¹ Zirikli, Hayruddîn, *el-A'lâm li Eşhuri'r-Ricâli ve'n-Nisâi mene'l-Arabi ve'l-Müste'ribîn ve'l-Müsteşrikîn*, Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, Beyrut/2002, (I-VIII), VII, 286; Kayapınar, s. 41-42

⁵² Makkarî, Ahmed b. Muhammed et-Tilimsânî, *Nefhu't-Tîb an Ğusni'l-Endülüsi'r-Ratîb*, tah. Dr. İhsan Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut/1988, (I-VIII), I, 291-292

⁵³ İbnü Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, I, 55

⁵⁴ Kayapınar, s. 45

⁵⁵ Makkarî, *Nefhu't-Tîb* I, 459

Camiü'z-Zâhir'e getirmiş, sonrasında Halîfe Muhammed b. Hişam El-Mehdî tarafından Kurtuba Câmii'ne nakledilmiş, nihâyet talebesi de olan Ebu'l-Hasen b. Cevher kendisini mezkur câminin imam hatipliğine getirmiştir.⁵⁶

El-Endülüsî nisbeti de El-Mağribî tâbiri ile aynı minvalde kullanılmıştır. Birçok kaynakta Mekkî'nin Kurtuba'ya taşındığı ve hayatının son kırk dört senesini ilim ve irfan ile geçirdiği zikredilir. Mekkî kendisini medhedici bir çok lakap ile anılmıştır. Kaynaklarda; "Muhakkık, Ârif, Kurrâ, Üstadü'l-Mücevvîdîn, İmam, Allâme, Mukrî, Müfessir, Ulûmü'l-Arabîyye'ye vâkîf" diye zikredilmiştir. İmam Suyûtî ve Dâvûdî; "İ'râbü'Kur'ân sâhibi'dir." derken, İbn Ferhun ve Yâkûtü'l-Hamevî mezkur vasıflara, "Fakîh, Edîb, Râvî, Mütebahhir" sıfatlarını ilâve etmişler ve "Ulûmü'l-Kur'ân'da rusuh sâhibidir" demişlerdir.⁵⁷ Ayrıca Yâkût "Dilci" dedikten sonra "Hâfız-ı Kur'ân'dır." İfadesiyle tek kalır.⁵⁸

Mekkî'nin ilk ve tek oğlu Muhammed'dir. Bu sebeble oğluna nisbetle "Ebû Muhammed" künyesi ile meşhurdur.⁵⁹

2. Mekkî b. Ebî Tâlib'in Hayatı, Kişiliği, Ahlâk ve Evsâfi

Mekkî b. Ebî Tâlib, hicrî 355 (m.965) tarihinde Kayravan'da doğmuştur. On üç yaşında başladığı ilmî seyahatlere kadar yaşamış olduğu hayat, ailesi, anne-babası, varsa kardeşleri hakkında kaynaklarda ayrıntılı bir bilgi yoktur. Ancak Kayravan'ın o dönemdeki siyâsî, sosyal, iktisâdî, dînî ve ilmî durumu bize yetişmiş olduğu çevre hakkında fikir vermektedir.

Ayrıca, tahsil hayatı boyunca dört defa Mısır'a ilim tahsili, iki defa Mekke'ye hem ilim tahsili, hem de hacc ibâdetini yerine getirmek için gidebilmesi⁶⁰ maddî açıdan hali vakti yerinde olan bir ailede dünyaya geldiğinin göstergesidir.

⁵⁶ İbnü Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, 275

⁵⁷ Suyûtî, Hâfız Celâlüddîn Abdurrahman, *Buğyetü'l-Vuât fi Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*, tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim, Daru'l-Fikr, ys-1979,(I-II), II, 298; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, III, 908; Kayapınar, s. 48

⁵⁸ bkz. Kayapınar, s. 41-49

⁵⁹ İbnü Beşkuvâl, *Kitâbü's-Sıla*, II, 631

⁶⁰ İbnü Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, 274

Onun ahlâkı ve evsâfi hakkında kaynaklarda birçok bilgi vardır. Bu konuda önümüzü aydınlatması açısından bunların bazılarını paylaşmakta fayda vardır.

Mekkî'nin talebelerinden Ebû Ömer El-Mehdî hocası hakkında şu bilgileri vermektedir; "Mekkî, Ulûm-i Kur'ân ve Ulûm-i Arabiyye'de ehl-i tebahhurdandı. Üstün anlayış ve yaratılışa sahipti. Dîni bütün, ahlâkı üstündü. Kıraat-ı Seb'a'yı çok iyi bilir ve manalarına tam vâkıftı."⁶¹

İbnü Ferhun da ilmî yeterliliğini belirtirken; Mekkî'nin ilminin yayıldığını, şânının yüceltiğini, her yerden insanların kendisine geldiğini, şûrâya getirilmiş olduğunu, hutbe ve namaza geçirildiğini ve çok sayıda kitap te'lif etmiş olduğunu aktarır.⁶²

İbnü'l-Cezerî ve İbnü Beşkuval ise ahlâkî vasıflarına vurgu yaparak; Mekkî'nin çok hayırlı, dindar, fazilet sâhibi, mütevâzî ve duâsı makbul bir zat olduğunu kaydederler.⁶³

Duâsının makbul oluşu ile alâkalı talebelerinden Kıraat âlimi Ebû Abdillâh Et-Tarafî'nin naklettiği şu hâdiseyi sizlerle paylaşalım; "Kurtuba'da çevremizde sinirli bir adam vardı. Bu adam Şeyh Muhammed b. Mekkî El-Mukrî'ye musallat oluyor, konuşurken ona yaklaşıyor, ağzını yüzünü eğip, yüzüne karşı şeyhin hatalarını sayıp döküyordu. Bu halde şeyh, kekelemeye başlıyor, dili dolaşp, tutuluyordu. Bir defâsında, bu adam yine ilmî toplantılardan birine gelmiş, şeyhe hiddetli bakışlarını dikip, ağız ve yüzünü evirip çevirerek alay etmeye başlamıştı. Şeyh oradan ayrılp kıraat okuttuğu yere gelince, bize; "Duâma âmin deyin." dedi. Sonra ellerini kaldırdı ve "Allâhım, bu adama karşı sen bana kâfisin, Allâhım, bu adama karşı sen bana kâfisin." dedi. Biz de âmin dedik. Duânın akabinde adam kötürüm oldu ve o günden sonra camiye gelmedi."⁶⁴

⁶¹ İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zehab fî Ahbâri Men Zeheb*, Dâru İbni Kesîr, Beyrut/1969, (I-X), V, 175

⁶² İbn Ferhun, *ed-Dîbâcü'l-Müzheb*, II, 342; İbnü Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, 275; Kayapınar, s. 55

⁶³ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, II, 270; İbnü Beşküvâl, *Kitâbü's-Sıla*, II, 632

⁶⁴ İbnü Beşküvâl, *Kitâbü's-Sıla*, II, 633

Mekkî'nin ilmi yetkinliğini eserlerini konu aldığımız bölümde ayrıntılı olarak göreceğiz. Ne var ki sekseni aşkın eser vermiş olması, onun velûd bir âlim olduğunu gösterir. Ayrıca kendisinden elli dokuz yaş küçük oğlu ile birlikte Kadî Yûnus b. Abdillâh ve Ebû Ali El- Haddâd'dan semâ yoluyla ilim tahsil etmesi de onun ilme olan açlığına ve engin tevâzuuna delildir.⁶⁵

Mekkî'nin yaşadığı asır ve şartlar dikkate alınır, İslam dünyasının siyâsî birliğinin bozulduğu bir dönemde siyâsî hiçbir mülahazasının, makam, mevki derdinin olmaması kişiliğinin ve duruşunun ne kadar sağlam ve dünyaya bakışının ne kadar ölçülü olduğunu gösterir. Kurtuba'ya geldiği ilk dönemde küçük bir mescid olan "Nuhayle"de kendi halinde kıraat okutmaya başlamış, görev değişiklikleri hep kendi isteği dışında gerçekleşmiştir. Meselâ; Kurtuba Câmii imam hatipliğine önceleri öğrencisi, sonraları ise Kurtuba reisi olan Ebu'l-Velîd Ebu'l-Hazm b. Cevher tarafından getirilmiştir.⁶⁶ Talebeliğini yapmış bir zâtın önemli bir mevkiye gelmiş olmasını fırsat bilip, makam ve mevkiini yüceltmeye tevessül etmemiştir.

Daha önce de bahsi geçtiği üzere Mekkî ilme önem verilen bir aile ortamında dünyaya geldi. On üç yaşına kadar Kayravan'ın ilmî imkânlarından fazlasıyla nasibini aldı ve çok erken yaşlarda ilim uğruna Mısır'ın yolunu tuttu. İbnü Beşkuval onun ilmî seyahatleriyle alakalı şu bilgileri aktarmaktadır.

"Mekkî'nin arkadaşı Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Mehdî el-Mukrî bana haber verdi. Mekkî 368 senesi, on üç yaşında olduğu halde Mısır'a gitti. Mısır'da çeşitli hisâb hocalarından ilm-i hisâb okudu. Sonra Kayravan'a döndü. Kur'ân'ı hıfz etmesi, 374 senesinde, ilm-i hisâb ve diğer bazı ilimleri öğrenmesinden sonra oldu. 376 senesinde kıraatleri Ebu't-Tayyib dışındaki bazı üstatlardan tamamladı. Sonra Kayravan'da kıraat ilmini ikmal ettikten sonra 377'de ikinci kez Mısır'a gitti. Aynı sene hac farîzasını edâ etti. Sonra 378 senesinin başında Ebu't-Tayyib Abdü'l-Mün'im b. Ğalbûn El-Halebî'den kıraatleri arz yoluyla okumaya başladı. O senenin geri kalan kısmı ile 379'un bir bölümünü onda kıraat okuyarak geçirdi. Kıraatlerin bir kısmını tamamlamadan Kayravan'a döndü. Daha sonra 382 senesinde üçüncü kez Mısır'a geri

⁶⁵ İbnü Beşkuvâl, *Kitâbü's-Sıla*, II, s. 644-646

⁶⁶ Kayapınar, s. 56-57

geldi. O sene ile birlikte 383'ün bir bölümünde kıraatlerin geri kalan kısmını da tamamladı. 383'de Kayravan'a döndü ve 387 senesine kadar kıraat okuttu. Sonra Mekke'ye gitti ve 390 senesinin sonuna kadar orada ikâmet etti. Ardı ardına dört nâfile hac yaptı. 391 yılında Mekke'den Mısır'a geldi. 392'de Mısır'dan Kayravan'a geldi. Sonra da 393 senesi Receb ayında Endülüs'e geçti. İbn Ferhun, Muzaffer b. Ebî Âmir'in Vezir olduğu günlerde Kurtuba'ya geldiğini bildirir. Daha sonra Kurtuba Câmiin'de kıraat okutmak üzere bir meclis oluşturdu. Birçok kimse kendisinden istifâde etti. Kur'ân'ı tecvidli okumayı öğrendiler. Mekki'nin ismi büyüdü, kadri yüceldi.”⁶⁷

Mekki'nin on üç yaşında başlayan ilmî serüveni yirmi beş sene sürmüştü, bunun on senesi Kayravan'da, on senesi Mısır'da, dört sene kadar da Kutsal topraklarda geçmiştir. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye* adlı eserinde, Mekki'nin kitaplarından bahsederken, onun Şam diyârına da gittiğini ve bir süre Kudüs'te kaldığını nakletmektedir.⁶⁸

Mekki b. Ebî Tâlib 437 senesi, Cumartesi günü vefât etmiştir. Cenâze namazını oğlu Ebû Tâlib Muhammed b. Mekki kıldırmıştır.⁶⁹

Ebu'l-Kâsım b. Muhammed b. Taylesan, Mekki'nin cenâze merâsimini şöyle anlatır; “Onun cenâzesinde büyük bir insan topluluğu bulunmuştur. Kurtubalılar onun vefât haberini alıp cenâzesine dâvet edildiklerinde beyinlerinden vurulmuşa dönmüşlerdir. İâdesi ve bir daha ele geçirilmesi mümkün olmayan bir kayba uğradıklarını anlamışlardır. Cenâze etrâfını büyük-küçük, genç-ihtiyâr, koca bir millet çepeçevre sarmıştır. Cenâze merâsimi çok muazzam olmuştur. Ona ağlamışlar, mersiyeler söylemişler ve defâlarca Kur'ân hatimleri yapmışlardır.”⁷⁰

⁶⁷ İbnü Beşküvâl, *Kitâbü's-Sıla*, II, 633

⁶⁸ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, II, 271

⁶⁹ İbnü Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, 277; İbnü Beşküvâl, *Kitâbü's-Sıla*, II, 633

⁷⁰ Kayapınar, s. 96; Mekki'nin hayatı için bkz. Altıkulaç, Tayyar, “Mekki b. Ebî Tâlib”, *DİA*, XXVIII, 575

3. Mekkî b. Ebî Tâlib'in Hocaları ve Talebeleri

a. Hocaları

Mekkî yirmi beş yıllık tahsil hayatında, Kayravan, Mısır ve Hicaz'da, hatırı sayılır bir hoca topluluğundan ders aldığını kaynaklardan öğreniyoruz. Bu hocalardan ön plana çıkan bazılarını tanıtmadan önce, Mekkî'nin her âlimin önünde diz çökmediğini, ilim alınacak kimsede bir takım vasıflar aradığını belirtmeliyiz. Zîrâ kendisi bu hususta şunları dile getirir; “Ebû Muhammed Mekkî der ki: “Kur'ân'ın tâlibi olan kimsenin okuyacağı, kendisinden nakil ve rivâyet yapacağı kimseyi seçmesi vâcib olur. Bu kimsenin diyânet ve sıyânet sâhibi, yâni, dindâr ve günahlardan uzak, Kur'ân ilmini gereği gibi anlayan, Arapçaya yeterince nüfûz eden, Kur'ân'ın lafızlarını güzel anlatabilen, ilimde meşhur olmuş imamlardan, sağlam ve sıhhatli nakil yapabilen bir kimse olması şart olur. Kur'ân öğrencisinin, naklini sika, güvenilir, halinden, ilminden ve dîninden râzı ve memnun olduğu kimseden yapması gerekir. Mütevâzî, şüpheli şeylerden uzak, az gülen ve az konuşan, ilim ve vakar sâhibi, ahlâklı olması gerekir.”⁷¹

Bu bölümde, daha on üç yaşında yollara düşen ve seyahatlerin bütün meşakkâtlerine katlanan Mekkî'nin aradığı vasıfları hâiz hocalarından bir kısmını tanımaya çalışacağız.

1- Ebû Muhammed Abdullah b. Ebî Zeyd El-Kayravânî (310-382/922-992)

İsmi Abdurrahman'dır. Zamanında Mâlikî mezhebinin en üst derecede imamı idi. Mâlikî mezhebini toplayıp, kavillerini şerh etti. Çok geniş ilim, hıfzı ve rivâyeti vardı. Din ve dünya riyâsetlerini kendinde topladı. Her bölgeden ona gelinirdi. Ondan ilim alan çoktu. Mezhebi özetledi, te'lîfleri ülkeleri doldurdu. Çoğu muâsırlarından üstün olduğunu ortaya koydu. Kimse onun seviyesine ulaşamadı. Mevkî sâhipleri onun kıymetini bildiler. “Mâlik-i Sağîr” diye bilinirdi. El-Kâbisî onun hakkında “O diyânet ve sıyânetinde mevsûk, güvenilir bir insandı.” demiştir. Talebeleri arasında Mekkî b. Ebî Tâlib'in de ismi vardır. Tefsîr, Ulmü'l-Kur'ân, İlm-i Tecvîd ve Kelâm, mev'iza ve benzeri sahalarda birçok eser vermiştir. *en-Nevâdir ve 'z-Ziyâdât, Muhtasrü'l-*

⁷¹ Mekkî b. Ebî Tâlib El-Kaysî, *er-Riâye li Tecvîdi'l-Kırâe*, tah. Ahmed Hasan Ferhat, Amman/1984, 2.baskı., s.89-92

Müdevvene, Tezhîbü'l-İktidâ bi Ehli'l-Medîne, Kitâbü'z-Zebb an Mezhebi Mâlik ve Er-Risâle'si en meşhur te'lifâtıdır.⁷²

2- Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Halef el-Meâfirî el-Kâbisî (324-403/936-1012)

Kuzey Afrika'da Mehdiyye şehrine yakın bir köy olan Kâbis'te doğdu. Mekki'nin Kayravan'daki en önemli hocalarından birisidir. Kendisinden kıraat ve hadis okumuştur. Kıraat âlimi, hadis imamı, usulcü ve kelamcıdır. İmam Malik'in *Muvatta*'sını telhis edecek derecede mâlik'i fikhına hâkimdi. Mekke'de Ebû Zeyd'den Buhârî okumuştur. İbn Ferhun'un aktardığına göre kendisi âmâ bir zât olduğu halde te'lifâtı zabt yönünden son derece sağlamdı, zîrâ kitaplarını güvendiği dostlarına bizzat huzurunda yazdırırdı. Ebû Amr ed-Dânî de kendisi hakkında "O Kayravan'da uzun süre kıraat okuttu" demektedir.

403 senesinde Kayravan'da vefat etmiş, aynı şehre defnedilmiştir.

Eserlerinden bazıları şunlardır; *el-Mümehhed fi'l-Fıkh, Ahkâm'üd-Diyâne, el-Müntekad min Şübeh'it-Te'vîl, Mülahas'ül-Muvatta, Risâlet'ül-İ'tikâd...*⁷³

3- Ebû Abdillah Muhammed b. Ca'fer et-Temîmî el-Kazzâz (342-412/953-1021)

Kayravan'da doğmuştur. Âlim, edib, şâir bir kimsedir. Ancak nahiv, dil ve beyân ilminde çok mâhirdir. Dil konusunda yazılmış; *el-Câmî* isimli eseri çok meşhurdur. Fâtımî halîfesi el-Azîz'e hizmet etmiş, onun emriyle ünü günümüze kadar varmış birçok şâheser te'lif etmiştir. *El-Hurûf, Darâir'uş-Şi'r, Mâ Uhize ale'l-Mütenebbî min'el-Lahni ve'l-Ğalat, İ'râb'üd-Düreriyye, et-Tasrîh* gibi eserlerinin yanında *Edeb'üs-Sultân ve't-Teeddüb* adlı on ciltlik ansiklopedik tarzda te'lifâtı da vardır. İbn'ül-Cezzâr; "Hiçbir nahivcinin böyle şâhâne te'lif yaptığını görmedim" demiştir. İbn Raşîk, el-Unmûzec adlı eserinde Kazzâz'ın eser te'lifinde öncekileri perişan edip, sonrakilerinin de dillerini kestiğini ifade eder. İnsanlar arasındaki muhtemel tartışma ve münâkaşaları konu edinen *et-Ta'rîz* isimli eseri çok meşhurdur.

⁷² Ahmed Hasan Ferhat, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Tefsîru'l-Kur'ân*, Amman/1997, s. 55

⁷³ Ahmed Hasan Ferhat, s. 55-56

Bir süre Mısır'da kalmış, daha sonra Kayravan'a dönmüş ve vefâtına kadar Arapça ve edebiyat okutmuştur.⁷⁴

4- Ebu't-Tayyib Abd'ül-Mün'im ibn Ğalbûn; (309-389/921-999)

Mısır'daki en önemli hocalarındandır. Halep'te doğmuş, Mısır'da yaşamıştır. Şâfîî'dir. Mâhir, kâmil, büyük bir üstâd, mütedeyyin, sika, hâfızası kuvvetli, kıraatleri ezbere bilen, Kur'ân'ı iyi bilen bir âlimdi. Arz ve sema' usûlüyle kıraatleri rivâyet etmiştir. Yirmi üç hocasını ve on dört talebesini zikreden İbn'ül-Cezerî, Mekki'yi on üçüncü talebesi olarak zikreder. Ayrıca güzel ahlâk ve fazîlet sâhibi olduğunu, kendi eliyle yazılmış kitaplarının bulunduğunu kaydeder.⁷⁵

Mekki'nin de hocaları arasında yer alan, Ebu'l-Hasen Tâhir'in babası ve aynı zamanda hocasıdır.

İbn Hayr, *Fihrist*'inde şu eserlerini zikreder; *et-Tezhîb li İhtilâfi Kırâati Nâfi*,⁷⁶ *İkmâl'ül-Fâide fi'l-Kırâât'is-Seb'*,⁷⁷ *el-İrşâd fi Ma'rifeti Mezâhib'il-Kurrâi's-Seb'a*,⁷⁸ *el-Mürşid fi'l-Kırâati's-Seb'*, *el-İmâle fi Mezâhib'il-Kurrâi's-Seb'a*, *el-Mübtedî fi'l-Kırâat*, *Hadîkat'ül-Belâğa ve devhat'ül-Berâ'a*, *Tafzîlü'l A'cem*.⁷⁹

5- Ebu'l-Hasen Tâhir b. Abd'il-Mün'im b. Ubeydillah b. Ğalbûn (v.399/1010)

Mısır'da ders aldığı hocalardandır. Ârif, sika, hâfızası kuvvetli bir âlimdir. Kıraati babasından almış, Mısır'lı İbn Hayeviyye en-Nisâbûrî ve Haseb b. Reşîk'dan hadis okumuş, Bağdad'da Ebû Bekr el-Kâtî'î, Halep'de de nahiv âlimi Hasen b. Hâlûye ile bir araya gelmiştir. Ebû Amr ed-Dânî'nin de hocasıdır. Dânî, hakkında şu ifadeleri kullanmıştır; "Onun zamanında, anlayışı, ilmî fazîleti, lehçesinin düzgünlüğü bakımından onun gibisi görülmemiştir. Biz de ondan çok şeyler yazdık." *Tezkiratü ibn Ğalbûn fi Kırâât'is-Semân* adlı eserin müellifidir.⁸⁰

⁷⁴ Ahmed Hasan Ferhat, s. 56-57

⁷⁵ Ahmed Hasan Ferhat, s. 58-59

⁷⁶ İbn Hayr, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbîlî, *Fehresetü mâ Ravâhü an Şüyûhihî mine'd-Devâvini'l-Musannef fi Durûbi'l-İlmi ve Envâi'l-Meârifî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut/1998

⁷⁷ İbn Hayr, s. 27

⁷⁸ İbn Hayr, s. 25

⁷⁹ Kayapınar, s. 96

⁸⁰ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, I, 307-308

6- Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Udfevî (304-388/916-998)

Bu zâta nisbet edilen Üdfev, Mısır'da Üsvân yakınlarında bir köyün adıdır. İbnü'l-Cezerî, bu köyü gördüğünü kayd etmektedir. Sika bir nahiv, kıraat ve tefsir âlimidir. Arz ve sema' yoluyla kıraatı Ebû Ğanîm Muzaffer b.Ahmed b.Hamdân dan mahreçleri de Ahmed b. İbrahim b.Câmi', Saîd b. es-Seken ve Abbâs b.Ahmed'den almıştır. Ebû Ca'fer En-Nehhas'ın hizmetinde bulunmuş, ondan nahiv ilmini almış ve kitaplarını rivâyet etmiştir. Kendisinden kıraatı Muhammed b. Hüseyin b.En-Nu'mân, Hasen b.Süleyman, Abd'ül-Cebbâr b.Ahmed et-Tarsûsî, oğlu Ebu'l-Kâsım Ahmed b.Ebî Bekr'il-Üdfevî, ibnü Abd'il-Melik ve Abd'ül-Fadl el-Huzâ'î rivâyet etmişlerdir. Kereste tüccarı olması münâsebetiyle "haşşâb" diye isimlendirilmiştir. Ebû Amr Ed-Danî onun için; "Nâfi kıraatı ve Verş rivâyetinde zamanının tek imamıydı. Bununla birlikte çok geniş ilmi, parlak zekâ ve anlayışı, tam bir lehçe ve telaffuzu, güzel bir anlayışı, Arapça'ya hâkimiyet ve mânâlara derinlemesine vukûf gücü vardı" demiştir. Zehebî de onun için; "Ulûm'ül-Kur'ân'da parladı.Mısır'da asrın efendisi idi.." demiştir. On iki senede te'lif ettiği yüz yirmi ciltlik *el-İstiğnâ fi Ulûm'ül-Kur'-ân* adlı bir kitabı vardır. Din, salah, edeb ve ilim ehliydendi. Nahiv konusunda *El-İknâ' fi Ahkâm'is-Sema'* adlı kitabı büyükçe bir cilttir.⁸¹

7- Ebu'l-Adiyy İbn'ül-İmam: (290-380/902-990)

Mısır'daki hocalarındandır. İbnü'l-Cezerî, 381 senesi, Ebû Amr Ed-Danî 380 senesi, El-Kâdî Esed el-Yezdî 379 senesi vefât ettiğini kaydetmiştir.

Abd'ül-Azîz b.Ahmed b.Muhammed b.İshâk b. el-Ferec Ebû Adiyy, Mısır'lı İbnü'l-İmâm diye tanınır. Kıraat âlimi, muhaddis, hâfızası kuvvetlidir. Kıraatı arz ve sema yoluyla Ahmed b.Hilâl ve Ebû Bekr b.Seyf'den almıştır, Hurûfu İbrahim b.Hamdân b.Abdi's-Samed'den, Ali b.Ebî Ubeyd b.Sellâm'dan, en-Nehhâs'dan ve el-Ezrak'tan almıştır. Kıraatı kendisinden Ahmed b.Ali b.Hâşim, İsmâil b.Amr b.Râşid, Halef b. İbrahim, Tâhir b.Ğalbûn, Ebu'l-Fazl el-Huzâ'î, Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Abdillâh ez-Zahrâvî, Ebû Ömer et-Talemnekî ve Abd'ül-Cebbâr et-Tarsûsî

⁸¹ Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuât*, I, 189; Ahmed Hasan Ferhat, s. 57-58

almışlardır. Ondan en son kıraat okuyan kişi, İbn Ferhun'un şeyhi, Ahmed b.Nefis'tir. Bu sebeble bu tarikten gelen Verş rivâyeti daha üstün tutulur.⁸²

İbnü'l-Cezerî bunlardan farklı olarak, *Gâyetü'n-Nihâye*'sinde "Mekkî, Mısır'da Ebû Adiyy Abd'il-Azîz'den Verş kıraat okudu." demiştir.⁸³

8- Ebu'l-Hasen Ahmed b. İbrâhîm ibn Ferâs El-Abkasî (v.405/1014)

Mekkî'nin ilmî seyahatleri esnasında dört-beş sene kadar ikâmet ettiği Mekke'de ders aldığı hocaların başında gelir. Bu zât, Muhammed b. İbrâhîm ed-Deylemî'den sema yoluyla ilim alan tek âlimdir. Doğumuyla ilgili bir kayıt yoktur. 405/1014 senesi vefât etmiştir.⁸⁴

9- El-Hâfiz Abdullah b. Ahmed, Ebû Zerr el-Herevî (355-435/965-1033)

Mekke'deki hocalarındandır. Ebû Zerr el-Herevî, seyyahtı. Her sene hac ederdi. Hac mevsiminde hadis rivâyet ile meşgul olurdu. Mekke'de ikâmet etti. Ebu'l-Fazl b. Humeyraveyh ve Ebû Ömer b. Hayeveyh'ten ve bunların tabakasından hadis rivâyet etmiştir. İmâm Malik'in mezhebini el-Bâkîllânî'den almıştır. Sahîhayn üzerine tahrîc yaparak kitap tasnif etmiştir. Mağribliler Eş'arî Mezhebi'ni ondan almışlardır. Kendisi hâfiz, muhaddis, sika, dindar, zeki ve kavrayışlı bir zâttı. Bir ciltlik *el-Mu'cem*'i, fûrû'u fikha dâir *el-Hisâl* adlı bir kitabı vardır. Ebû Zerr el-Herevî, 435/1033 senesi vefât etmiştir. İbnü'l-Esîr onun 434/1032 senesi vefât ettiğini, servet ve bolluk içinde yaşadığını, her sene hac ettiğini ve Ebû Bekr el-Bâkîllânî ile dost olduğunu kayd etmiştir.⁸⁵

Mekkî, Mekke'de, yukarıda zikrettiğimiz âlimlerden başka, Ebu't-Tâhir Muhammed b. Muhammed İbn Cibrîl el-Uceyfi, Ebu'l-Kâsım es-Sekafî, Ebu'l-Hasen b.Razîk el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. İbrâhîm el-Mervezî ve Ebu'l-Abbas es-Seviyy'den de ders almıştır. İbn'ül-Cezerî ismini Abdullah es-Sekafî olarak zikretmişlerdir. İbn Ferhun da "Mekkî bir cematten sema' usûlüyle ilim almıştır" diyerek onun birçok hocadan ilim aldığına işaret etmiştir.⁸⁶

10- Yunus b.Abdillâh b.Muhammed b.Meğîs: (v.429/1037)

⁸² Kayapınar, s. 66

⁸³ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, II, 270

⁸⁴ Kayapınar, s. 67; Ahmed Hasan Ferhat, s. 60

⁸⁵ Kayapınar, s. 67

⁸⁶ İbnü Beşküvâl, *Kitâbü's-Sıla*, II, s. 632; Kayapınar, s. 67; Ahmed Hasan Ferhat, s. 60

Endülüs'deki hocalarındandır. Halîfe Hişâm b.Muhammed el-Mervânî onu 419/1028 senesi kadılık makamına getirdi. Kendisi o zaman seksen yaşını geçkin bir ihtiyardı. Buna rağmen zihni yerindeydi. Akıcı ve vecîz bir hitâbet gücüne sahipti. Zühd ve takvâ konularında güzel kitapları vardır. Zühd ve takvâ üzerine çok güzel şiirler söylerdi. Son derece içten ve samîmi konuşur, onu dinleyenler kendilerini tutamazlardı. Bununla beraber o, çok hayırlı, fazîletli, dünyâda gözü olmayan, çok azıyla yetinmeye râzı bir zâttı. Daha çocukluk yaşlarından itibaren hep sâlih kişilerle birlikte olmuştur. Sâlih kişilerin haberlerini ondan daha iyi bilip hıfz edeni görülmemiştir. 429/1037'de vefât etmiştir.⁸⁷

Fedâil'ül-Münkatı 'îne ilallâh, el-İbtihâc fi Mahabbetillâhi Teâlâ, et-Teyisîr ve't-Tesbîb ve'l-İhtisâs ve't-Takrîb eserlerinden bazılarıdır. İbn Hayr bu kitaplarının isnadlarını vermiştir. İbn Beşkivâl de Mekkî'nin Kâdî Yunus b.Abdillâh ile Fakîh Ebû Ali el-Haddâd'dan, oğlu Muhammed'le birlikte okumuş ve icâzet almış olduklarını kaydetmiştir.⁸⁸

b. Talebeleri

Mekkî, yapmış olduğu ilmî seyahatler neticesinde, Kuzey-Batı Afrika, Mısır, Hicaz ve son olarak Endülüs'deki birbirinden kıymetli âlimlerden, hicrî dördüncü asra kadar gelişip olgunlaşan kıraat ilmini almış, bir arının farklı çiçek özlerini toplayıp sonra bunları bala dönüştürmesi gibi bu ilmi şahsında cem etmiştir. Sonrasında bu birikimi kırk dört sene boyunca kendisine ilim için gelen talebelerine aktarmıştır. Neticede kıraat ilminin bir sonraki nesle aktarılması noktasında o ulvî silsilenin son derece sağlam bir halkası olmayı hak etmiştir. Kurtuba'da yetiştirmiş olduğu talebelerinden, aynı zamanda büyük bir kıraat âlimi olan, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Mehdi, hocasının tedrisini anlatırken, yukarıda zikrettiğimiz hususları doğrular mâhiyette, şu ifadeleri kullanmaktadır; “Sonra Kurtuba camiine oturup talebe okutmaya koyuldu ve onun cömert ellerinden cemaatler faydalandı, Kur'ân'ı tecvîd üzere okumayı öğrendiler. Böylece ülkede ismi çok büyüdü, kadri yüceldi.”⁸⁹

⁸⁷ Kayapınar, s. 68; Ahmed Hasan Ferhat, s. 60-61

⁸⁸ İbnü Beşkivâl, *Kitâbü's-Sıla*, II, s. 644-646

⁸⁹ İbnü Beşkivâl, *Kitâbü's-Sıla*, II, s. 632-633

Bu bölümde Mekki'nin yetiştirmiş olduğu meşhur talebelerini tanımaya çalışalım.

- 1- Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Hâlid b. Ahmed b. Mehdî el-Kelâ'î:
(394-432/1003-1040)

Kurtuba'lı bir kıraat âlimidir. Ebu'l-Mutarrif el-Kanâzi fî'den, el-Kâdî Yunus b. Abdillâh'dan, Ebû Muhammed b.Benûş'tan ve Mekki b.Ebî Talib el-Mukrî'den rivâyet etmiştir. Mekki'den çok rivâyet yapmış ve kendisini Mekki'ye vakfetmiştir. Ebû Ali el-Haddâd, Ebû Abdillâh ibn Âbid, Ebu'l-Kâsim el-Hazrecî, Ebu'l-Mutarrif b.Curc, Ebû Muhammed b. Eş-Şekkâk ve İbn Nebat gibi âlimlerden ders almıştır.

Âlimlerle bir araya gelmeye, onlardan elde ettiği bilgileri rivâyet ve nakilleriyle birlikte bir araya getirip kayıt altına almaya büyük önem vermiştir. Kendisi bir kıraat âlimi, faziletli, takvâr sahibi, kıraat ve vecihlerini bilen ve onları ezberlemiş bir zâttı. Bu mânâda pek çok kitap te'lîf etmişti. İbn Beşkûvâl, kendisinden şeyhleri hakkında, kendi hattından bazı bilgiler hususunda nakillerde bulunmuştur.

Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Hâlid b. Ahmed b. Mehdî el-Kelâ'î,432/1040 senesi, zilkâde'nin onuncu günü, cumartesi, zeval vakti vefât etmiş, Pazar günü ikinci namazında Ümmü Seleme mezarlığı'na defnedilmiştir. Doğumu da, Muzaffer Abdülmelik b. Ebî Âmir'in günlerinde 394/1003 senesinde olmuştur.⁹⁰

- 2- Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Mutarrif el-Kinânî el-Kurtubî : (387-454/997-1062)

Tarafı diye tanınan büyük bir kıraat âlimidir. Kurtubâlıdır. Kur'ân'ı, Mekki b.Ebî Tâlib'den rivâyetleriyle alıp okumuş, hocasından hiç ayrılmamış ve onun ilminin büyük bir kısmını elde etmiştir. Kıraatleri gereği gibi bilen, sağlam bir şekilde kayda geçiren, vecihlerine, tarîklerine vâkîf bir âlimdi. Dindar, faziletli, geceleri uyumayıp ibâdet etmeyi âdet edinmiş, rivâyetlerinde güvenilir idi.

Yunus b. Abdillâh'dan da bizzat ders almıştır. Kıraatlerde hayret verici bir başarısı vardı. İnsanlar ondan pek çok şey aldı.⁹¹ Kendisinden Avnillâh el-Kurtûbî ve Ahmed b. Abdirrahmân el-Hazrecî ilim aldı.⁹²

⁹⁰ Kayapınar, s. 70

⁹¹ İbnü Beşkûvâl, *Kitâbü's-Sıla*, II, s. 685

⁹² Ahmed Hasan Ferhat, s. 66; Kayapınar, s. 71

- 3- Ebû'l-Velîd Muhammed b. Cehver b. Abdillâh b. el-Ğamr b. Yahyâ b. el-Ğâfir İbn Ebî Ubeyde (391-462/1001-1070)

Kurtuba'da idârecilik yapmış, yüksek mevkî sâhibi bir zâttır. Ebu'l-Mutarraf el-Kanâzi'î'den, Ebû Muhammed b. Bâlûş'tan, Yunus b. Abdillâh el-Kâdî'den ve Ebû Bekr et-Tecîbî'den rivâyet yapmıştır. Kur'ân'ı Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib'den tecvîd uygulaması ile okumuştur. Hâfızdır. Mahâric-i Hurûf'u düzgündü. Kur'ân'ı çok okurdu. İlmî ehlinden almaya ve yine ehlinden rivâyet yapmaya düşkündü.

Daha gençliğinde pek çok ilmi sema tarîki ile elde etmiş ve rivâyet yapmıştır. Rivâyet yapmadan önce şeyhlerinin isimlerini, rivâyet için zarûrî olan silsileleriyle birlikte, kendi el yazısıyla yazıp okumuştur. Bu kendisinden ilim işittiği her âlimin ismini bu şekilde kayda geçirmiştir. İbn Beşkivâl, bu tesmiye kayıtlarının arasında onun ilme büyük bir itinâ gösterdiğini ortaya koyan pek çok kitap tesbît ettiğini ifâde etmiştir. *el-Batşet'ül-Kübrâ* isimli bir kitabı vardır.

Kurtubâ reîsi olan babasının vefatından sonra 435/1043 senesinde yönetime geçti. er-Râşid lakabını aldı. 457/1064 senesine kadar iş başında kaldı. Kendisinden sonra Kurtubâ valiliğine iki oğlu Abdülmelik ve Abdürrahmân getirildi. Şeltîş'de el-Mu'temid Alellâh Muhammed b. Abbâd tarafından haps edilmiş ve orada mahbûs olarak 462/1070 senesi şevvâl ayı ortalarında vefat etmiştir. Doğumu 391/1001 senesi zilkâde ayında olmuştur.⁹³

- 4- Ebû Tâlib Muhammed b. Mekkî b. Ebî Tâlib b. Muhtâr el-Kaysî: (414-474/1023-1081)

Daha önce Mekkî'nin ailesinden bahsederken biraz üzerinde durduğumuz Muhammed b.Mekkî Kurtuba'lıdır. Mekkî b. Ebî Talib'in tek oğludur. Elde ettiği ilmin çoğunu babasından almıştır. Babasıyla birlikte el-Kâdî Yunus b. Abdillâh'dan sema yoluyla ilim almışlar ve Kadî Yunus her ikisine de icâzet vermiştir. Kâdî Yunus dışında babasıyla, fakîh Ebû Ali el-Haddâd'dan da icâzet almıştır. Muhammed b.Mekkî, Ebu'l-Kâsım el-İflîlî ile Hâtem b.Muhammed'den de ilim almıştır. Kurtuba'da câmi ve vakıf hizmetleriyle birlikte zâbıta ve âsâyiş hizmetlerinin de başında bulunmuştur. Hizmetin yürüttüğü görevlerde başarılı olmuş ve herkes uygulamalarından memnun kalmıştır. Bunun yanında edebiyata da büyük ölçüde hâkimdi. Hüsniyatı hat sahibiydi, yazdığı

⁹³ Ahmed Hasan Ferhat, s. 64; Kayapınar, s. 72

sağlam bir şekilde kaydederdi. 474/1081 senesi Muharrem ayının beşinde salı günü vefât etmiştir. 414/1025 senesi Zilkâde'nin ilk günü doğmuştur. Oğlu el-Vezir Ebû Abdillâh Ca'fer b. Muhammed b. Mekkî b. Ebî Tâlib aynı zamanda İbnü Beşküval'in hocasıdır. Anlaşılacağı üzere Ebû Tâlib Muhammed b. Mekkî b. Ebî Tâlib hakkındaki birinci kaynak bizzat kendi oğludur.⁹⁴

5- Ebû Abdillâh, Muhammed b. Şurayh b. Ahmed Er-Ru'aynî:

(392-476/1001-1083)

İşbiliye'lidir. 433/1041 senesi şarka gitmiştir. Ebû Zerr el-Herevî'den *Sahih-i Buhârî*'yi okumuş ve icâzet almıştır. Mısır'da Ebu'l-Abbas ibn Nefis, Ebu'l-Kâsım el-Kehhâl, Ebu'l-Hasen el-Kantârî'den ders almıştır. Mekkî b. Ebî Tâlib ona icâzet vermiştir. *El-Kâfi fi'l-Kırâât*, *Kitâb'üt-Tezkira* ve *İhtisâr'ül-Hucce* onun te'liflerindedir. Kıraat âlimlerinin ileri gelenlerindedir. Rivâyette sikadır, 476/1083 senesinde, seksen dört yaşında vefât etmiştir. Doğumu 392/ I00I senesi Kurtubâ'da bayram günü olmuştur.⁹⁵

6- Ebû Muhammed Abdurrahman b. Attâb (433-520/104I-II62)

Kurtubâlıdır. Geniş rivâyet halkası ve isnâd sağlamlığı noktasında Endülüs'teki büyük âlimlerin sonuncusudur. Babasından çok rivâyetler yapmış ve ilminin büyük bir kısmını sema yoluyla almıştır. Babasının kitaplarını isteyenlere okutmuştur. Bu sebeple ondan yaptığı rivâyetler daha fazladır. Babası dışında Hatem b. Muhammed et-Tarablusî'den de okumuş, kendisinden rivâyette bulunmuş ve bu âlimden icâzet almıştır. Kendisinden ilim ve icâzet aldığı bazı âlimler şunlardır; Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Abdillâh Muhammed b. Âbid, Ebû Muhammed Abdullah b. Sa'îd, Ebû Amr es-Sefâkusî.

Hâfızdı ve Kur'ân'ı çok okurdu. Rivâyet ve tarîklerini bilirdi. Tefsir, Garîb'ül Kur'ân ve Me'ân'il-Kur'ân ilimlerine büyük ölçüde vâkıftı. Bunun yanı sıra dil ve Arapça ilimlerinden de mâhirdi. Ahkâm konularında kendisine danışılırdı. Sika ve âli isnâd sahibi olduğu için hadisçilerin medârı idi. Zamanında ilim için göç ona oluyordu. Oturup insanlara ders anlatmakta çok sabırlıydı. Ders dinlemede de devamlıydı. Pek çok kimseler ondan ilim aldı.

⁹⁴ Ahmed Hasan Ferhat, s. 63-64; Kayapınar, s. 73

⁹⁵ Kayapınar, s. 79-80; Ahmed Hasan Ferhat, s. 70

Faziletli ve mütevâzî idi. Kendi hattıyla pek çok kitap yazdı. Zühd konusunda; *Şifâ'üs-Sudûr* adlı bir kitap te'lîf etti.

İbnü Beşkûvâl, hakkındaki bilgilerin sıhhatini gösterir mâhiyette hocalarından birinin şu ifâdelerini kullanmıştır. “Ben bunları duydum, laftan mı ibâret yoksa doğru mu diye ona gittim, ders okudum. Müktesebâtının çoğunu sema yoluyla aldım ve bana kendi el yazısıyla icâzet verdi.”⁹⁶

Mekkî'nin bu isimlerden başka kaynaklarda zikredilen diğer talebelerini, isimleri ve vefât tarihleriyle birlikte zikrederim.

- 7- Ebû'l-Velîd Süleyman b.Halef b.Sa'd b.Eyyûb el-Bâcî:(403-47VI0I2-I081)
- 8- Ebû'l-Esbağ Abdü'l-Azîz b. Ahmed el-Yahsubî: (v.400/1009)
- 9- Abdullah b.Muhammed b.Süleyman: (v.4I9/1028)
- 10- Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf b. Nâmî b. Yusuf b. Ebyaz er-Râhûnî: (v.435/1042)
- 11- Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Abdirrahman el-Kaysî: (v.436/1044)
- 12- Ebû Ca'fer Bekr b. Îsâ b. Sa'îd b. Ahmed b. 'Âlâ. b. Eş'as el-Kindî: (v.454/1062)
- 13- Ebû'l-Mutarraf Abdürrahman b.Halef b. Hakem (v.454/1062)
- 14- Ebû Mervân Abdülmelik b.Ziyâdetullah b. Ali b. Hüseyin b. Muhammed b. Esed et-Temîmî: (v.456/1063)
- 15- Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Habîb b. Tahir b. Ali b. Şammâh el-Ğâfikî: (v.459/1066)
- 16- Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-Ezdî; (v.462/1069)
- 17- Ebû Muhamed, Abdullah b. Muhammed b. Abbâs; (v.463/1070)
- 18- Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b Sa'îd el-Me'âfirî; (v.469/1076)
- 19- Ebû Muhammed Abdürrahman b. Muhammed b. Abdirrahman b. Abbâs b.Şuayb; (v.472/1079)
- 20- Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Esba' el-Ezdî; (v.477/1084)
- 21- Ebû Abdillâh Ferac b. Abdîmelik b. Sa'dân el-Ensârî; (v.478/1085)
- 22- Ebû Muhammed Abdullah b. Sehl b.Yusuf el-Ensârî; (v.480/1087)

⁹⁶ Ahmed Hasan Ferhat, s. 63; Kayapınar, s. 75

- 23- Abdurrahman b. Muhammed b. Ahmed es-Sanhâcî; (v.480/1087)
- 24- Ebû Abdillâh Muhammed b. Beşîr el-Me'âfirî es-Sayrafî; (v.481/1088)
- 25- Ebü'l-Kâsım Halef b. Rızık el-Emevî; (v.485/1092)
- 26- Abdillâh Muhammed b. İsâ b.Ferac b. Ebi'l-Abbâs b. İshâk et-Temîmî el-Meğâmî; (v.485/1092)
- 27- Ebü'l-Esbağ İsâ b. Sehl b. Abdillâh el-Esedî; (v.486/1093)
- 28- Ebû Muhammed Abdullâh b. Ferec b. Ğazlûn el-Yahsubî; (v.487/1094)
- 29-Ebû Mervân Abdülmelik b. Sirâc b. Abdillâh b. Muhammed b. Sirâc; (v.489/1095)
- 30- Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Müferrac b. İbrahim; (v.494/1100)
- 31- Ebû Bekr Âsım b. Eyyûb el-Edîb; (v.494/1100)
- 32- Ebû Umrân Mûsâ b. Süleyman el-Lahmî; (v.494/1100)
- 33- İbn'ül-Hasen Yahyâ b. İbrahim b. Ebî Zeyd el-Levâtî; (v.496/1102)
- 34- Ebû Bekr Hâzim b. Muhammed b. Hâzim el-Mahzûmî; (v.496/1102)
- 35- Ebû Abdillâh Muhammed b. Ferec;(v.497/1103)
- 36- Ahmed b. Ebi'l-Ferac el-Emevî; (v.498/1104)
- 37- Ebû Abdirrahman Muâviye b. Muhammed b. Ahmed b. Me'ârik el-Ukaylî; (v.499/1105)
- 38- Ebû Muhammed Abdillâh b. Sa'id b. Hakem el-Maktelî; (v.502/1108)
- 39-Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh b. Abdirrahman b.Galbûn el-Havlânî;(v.508/1114)
- 40- Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdirrahman b. Abdilhak El-Haz-recî: (v.511/1117)⁹⁷

4. Mekkî b. Ebî Tâlib'in Eserleri

Mekkî birçok konuda eser vermiş velûd bir müelliftir. Kendisinden önceki dört asırlık geleneği sonrasına aktaran bir köprüdür.

İbnü Hayr, *Fihrist*'inde Mekkî'nin eserlerinin çoğunu isnâdlarıyla, hangi kitabını kimlerin kimden okuyup icâzet aldığı tespit ederek, birer birer kaydetmiş ve "Bütün rivâyetlerini kendi şeyhlerinden yapmıştır. Bu eserleri bana Ebû Muhammed b.Attâb,

⁹⁷ bkz. Ahmed Hasan Ferhat, s. 62-71; Kayapınar, s. 70-86; İbnü'l-Cezerî, *Ġâyetü'n-Nihâye*, II, 270

icâzetlerini de vererek tahdîs etti. Ondan da, torunu, hocamız, vezir Ebû Abdillâh Ca'fer b. Muhammed b. Mekkî nakletti. Ca'fer b. Muhammed de babası Muhammed b. Mekkî ile Ebû Mervân Abdülmelik b. Sirâc b. Abdillâh b. Sirâc'dan tahdîs etti..." demiştir.⁹⁸ Mekkî; tefsîr, kıraat, fıkıh, hadis, kelâm, tasavvuf, sarf, nahiv, edebiyat, târih, hatta rüyâ ta'biri konularında bile eser vermiştir. En önemli eserleri kıraat sahasındakilerdir. Bazı eserleri ise fihristlerde zikredilmelerine rağmen günümüze ulaşmamıştır.⁹⁹ Şimdi kısaca Mekkî'nin eserlerini tanımaya çalışacağız.

a. Kıraat İlmi Dışındaki Eserleri

(1) Tefsîr

1- *el-Hidâye ila Buluğ'in-Nihâye fî 'İlm-i Meân'il-Kur'âni ve Tefsîrihî ve Ahkâmihî ve Cümelin min Fünûn-i 'Ulûmihî*;

Kaynaklarda kitabın ismi, *el-Hidâye* şeklinde geçtiği gibi, *et-Tefsîr'ül-Kebir*, *Tefsîruhü'l-Celil* isimleri altında da kaydedilmiştir. *el-Hidâye* ismiyle zikreden kaynaklarda eserin hacmi yetmiş cüz olarak belirtilmiş, yalnız Yâkut el-Hamevî, bu yetmiş cüzlük tefsirin yanında on beş cildlik bir başka tefsirden bahsetmiştir. Buradaki "cild" tâbiri hacim olarak düşünüldüğünde sehven yazılması muhtemeldir. Zira Mekkî'nin en hacimli eseri *el-Hidâye* yetmiş cüz olduğuna göre bu onbeş cild ifadesinin onbeş cüz olması gerekir. Cüz ve cild tâbirlerinin dışında el-Makkarî de İbn Hazm'dan nakille "sifr" tâbirini kullanarak *el-Hidâye*'nin on sifr olduğunu kaydeder.¹⁰⁰

2- *Mekkî Tefsiri*;

Kaynaklarda on beş cüz olarak zikredilen, yaklaşık bir ciltlik bir tefsirdir. Hacı Halife Mekkî'nin tefsirinin on beş cüz olduğunu kaydeder. Yâkut el-Hamevî de Mekkî tefsiri için on beş cild ibaresini kullanır. Durmuş Ali Kayapınar hoca, bu tefsirin Süleymaniye Kütüphanesi, Yozgat 88 numarada "Tefsîru Mekkî" adıyla bir yazmasını gördüğünü zikreder.¹⁰¹

(2) Garîbü'l-Kur'ân

⁹⁸ İbn Hayr, s. 28, 38-41, 46, 59, 60, 67

⁹⁹ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, II, 270-271

¹⁰⁰ Kayapınar, s. 117-119

¹⁰¹ Kayapınar, s.120-122

Müşkilü Garibî'l-Kur'ân;

Üç cüz halindedir. Kaynaklarda kitabın ismi farklı şekillerde verilmiştir. İbn Hayr, *Garibü'l-Kur'ân* şeklinde zikrederken¹⁰², İbnü'l-Cezerî, *Müşkilü'l-Garîb* -üç cüz- diye kaydetmiş ve Mekkî'nin "Ben *Müşkilü'l-Garîb*'i Mekke'de 389 senesi te'lif ettim."¹⁰³ sözünü nakletmiştir. İbn Hallikan ile Yâkût el-Hamevî ise *Müşkilü Garîbi'l-Kur'ân* -üç cüz-¹⁰⁴ şeklinde vermiştir.

(3) Nâsih Mensûh

el-Îzâh li Nâsihi'l-Kur'ân ve Mensûhihî;

Mukaddimesinde ve hâtîme kısmında belirtildiğine göre 391 -419 (1001-1028) yılları arasında yazılan eserde nâsih ve mensûh konusunda daha önce yazılanlar geniş ölçüde bir araya getirilmiş, değişik görüşler nakledildikten sonra bunların içinden tercihler yapılmıştır.¹⁰⁵ Eser Ahmed Hasan Ferhat tarafından *el-Îzâh li-nâsihi'l-Kur'ân ve mensûhihî ve Ma'rifetü Üslûbihî ve İhtilâfü'n-Nâsi fîhi* adıyla tahkik edilmiş (Cidde 1986) ve Musa K. Yılmaz tarafından *Kur'ân'da Nâsih ve Mensûh Var mıdır?* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir. (İstanbul 1998)¹⁰⁶

(4) İ'râbu'l-Kur'ân

*Müşkilü İrâbi'l-Kur'ân;*¹⁰⁷

Kitaplarının en meşhurlarındandır. Bir çok yazma nüshası vardır. Kaynaklarda *Müşkilü'l-Kur'ân*, *Müşkilâtü'l-Kur'ân* veya *Müşkilâtü İ'râbi'l-Kur'ân*, *Tefsîru İ'râbi'l-Kur'ân* ve *İ'râbü'l-Kur'ân* gibi farklı isimlerle zikredilmektedir. 391 (1001) yılında Kudüs'te yazılan eserde, pek çok dilci ve nahivcinin görüşlerine yer verilir. İbn Atıyye el-Endelüsî, İbnü's-Şecerî, Kemâleddin el-Enbârî, Ukberî, İzzeddin İbn Abdüsselâm, İbn Usfûr el-İşbîlî, Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî ve Ebû Hayyân el-Endelüsî gibi

¹⁰² İbn Hayr, s. 59

¹⁰³ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, II, 271

¹⁰⁴ İbnü Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, 276

¹⁰⁵ Mekkî, *el-Îzâh li Nâsihi'l-Kur'ân ve Mensûhihî ve Ma'rifetü Üslûbihî ve İhtilâfü'n-Nâsi fîhi*, tah.Ahmed Hasan Ferhat, Cidde/1986, s.19-20

¹⁰⁶ İbn Hayr, s. 46; İbnü Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, 276; bkz. Kayapınar, s.132-137

¹⁰⁷ İbn Hayr, s. 60

âlimlerin dil ve tefsire dâir eserlerinin belli başlı kaynaklarından biridir. Hatim Salih ed-Dâmin tarafından tahkîk edilmiştir.¹⁰⁸

(5) Tecvîd

Er-Ri'âye li Tecvîdi'l-Kırâe ve Tahkîki Lafzi't-Tilâve;

Üç cüz halindedir. Tecvîd konusunda yazılmış ilk eserlerdendir. Eserde Kur'ân'ın fazîleti, Kur'ân ehlinin kaçınması ve sarılması gereken şeyler, harflerin vasıfları, illetleri, incelik ve özellikleri, medd harfleri, izhâr, idğâm konuları, hangi harfin hangi şekilde çıkarılacağı, v.b. hususlarda ince ince açıklamalar yapılmaktadır. "Nun-i sakine ve tenvîn'in ahkâmı" babı ile eser son bulur. Tecvîd konusunda günümüze ulaşan ilk çalışma olduğu kabul edilen eser Ahmed Hasan Ferhat'ın tahkikiyle yayımlanmıştır.¹⁰⁹

(6) Kelâm

İhtilâfü'l İsmi ve'l-Müsemmâ;

Mekkî'nin ehl-i sünneti müdâfa ettiği bir risâlesidir. Kaynaklarda geçmemektedir. Risâlede ehl-i sünnetin "Kur'ân gayr-i mahluktur" tezini savunmuş, isim ile müsemmanın aynı olduğunu ifade etmiş, ehl-i zeyğın (sapıklık ehli) ise "isim müsemmanın gayrıdır", diyerek Kur'ân'ın mahluk olduğunu söylediklerini aktarmaktadır.¹¹⁰

b. Kıraat İlmi ile İlgili Eserleri

*I- et-Tebsıra fi'l-Kırâât*¹¹¹

¹⁰⁸ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, II, 270; Es-Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuât*, II, 298; Ahmed Hasan Ferhat, s. 123; Kayapınar, s.138

¹⁰⁹ İbnü Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, 276; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, II, 270; Ahmed Hasan Ferhat, s. 128-131; İbn Hayr, s. 38; bkz. Mekkî, *er-Riâye*, s.22-28

¹¹⁰ Kayapınar, s.171

¹¹¹ İbn Hayr, s. 28; Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuât*, II, 298; İbnü Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, 275; Nefhü't-Tîb, c.III, s.179; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, II, 270

Mekkî bu kitabını h.391 senesinde şarkta te'lif etmiştir. Kaybettiğini ifâde ettiği *el-Mûcez* adlı eserine bazı ilâveler yaparak bu kitabı hazırlamıştır. Beş cüzdür. Mekkî bu eserinde Kırâat-i Seb'a'nın on dört rivâyetini çıkartmış, *el-Keşf* isimli eserindeki ihtilafları açıklamaya gayret etmiştir. Hocası İbn Ğalbun'un sistemini esas almıştır. Senedleri hazfetmiş, şaz rivâyetleri azaltmış ve tekrarlardan kaçınarak kolayca ezberlenebilir şekilde eseri te'lif etmiştir. İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr fi'l-Kırâati'l-Aşr* adlı eserinin başlıca kaynaklarından¹¹² Dr. Muhyiddin Ramazan tarafından 1985'de neşredilmiştir.¹¹³

2- *el-Keşf an Vücûhi'l-Kırâati's-Seb' ve 'Ilelihâ ve Hıccihâ ve Mekâyisi'n-Nahvi fihâ*¹¹⁴

İbnü Hallikan eserin ismini *el-Küşûf* diye zikreder.¹¹⁵ *et-Tebşıra*'nın şerhi niteliğinde yirmi cüz olarak h. 424 senesinde yazılmıştır.¹¹⁶ Mekkî eserin mukaddimesinde *et-Tebşıra*'nın rivâyet mahsulü olduğunu, bu eserin ise dirâyet ürünü olduğunu ifâde etmiştir. Ancak bu kitap *et-Tebşıra*'dan ayrı düşünülemez. Aynı zamanda tezimizin konusu olan *el-İbâne an Meâni'l-Kırâât* eseri de bu kitabın tamamlayıcısı olarak yazılmıştır. Zirâ Mekkî bu konuda şöyle demiştir; “Yalnız bu kitabı (*el-Keşf*) yazan kimsenin *el-İbâne*'yi sonuna eklemesi ve onu bu kitabın bir cüzü kılması gerekir. Çünkü ancak böylelikle fayda tamam olur.”¹¹⁷ Dr. Muhyiddin Ramazan'ın tahkikiyle iki cild halinde 1981'de basılmıştır.¹¹⁸

3- *İhtisâru'l-Kavli fi'l-Vakfi alâ "Kellâ" ve "Bellâ" ve "Ne'am" fi Kitâbillâhi*¹¹⁹

Mecelletü Âlemi'l-Kütüb içinde neşredilen eserin Ahmed Hasan Ferhat'ın tahkikiyle Dimeşk'de 1978,1982-83 yıllarında müstakil baskıları yapılmıştır.¹²⁰

¹¹² İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırâati'l-Aşr*, nşr. Ali Muhammed Dabba', Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ts,(I-II), I, 70-71

¹¹³ bkz. Kayapınar, s.149-153; Ahmed Hasan Ferhat,117-118

¹¹⁴ İbn Hayr, s. 40;

¹¹⁵ İbnü Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, 276

¹¹⁶ Zirikli, *el-A'lâm*, VII, 286

¹¹⁷ Mekkî, *el-İbâne an Meâni'l-Kırâât*, tah. Muhyiddîn Ramazan, Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, Dimeşk/1979, s. 20

¹¹⁸ Ahmed Hasan Ferhat, s. 118-119; bkz. Kayapınar, s. 153-156

¹¹⁹ Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuât*, II, 298; İbnü Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, 276

¹²⁰ Ahmed Hasan Ferhat, s. 121-122; Kayapınar, s. 157-158

Mekkî'nin bu eserlere ilâve olarak kırâat konusunda *el-İbâne an Meâni 'l-Kırâât* adlı eseri de vardır. Bu eseri ikinci bölümde tanıtmaya çalışacağız.

c. Mevcut Olmayan Eserleri

Yukarıda saymış olduğumuz eserlerin dışında Mekkî'ye ait olduğu kaynaklarda belirtilen, fakat günümüze ulaşmamış eserler de vardır. Bunların isimlerini zikretmekle yetineceğiz;

- 1- *Müşkilâtü 'l-Kur'ân*¹²¹
- 2- *İhtisâru Ahkâmi 'l-Kur'ân* (dört cüz)
- 3- *et-Teheccüd fi 'l-Kur'ân* (dört cüz)
- 4- *el-Me'sûr an Mâlikîn fi Ahkâmi 'l-Kur'âni ve Tefsîrihi* (on cüz)
- 5- *el-Mûcez fi 'l-Kırâât* (iki cüz)
- 6- *Meâni 's-Sinîn el-Kahtıyye ve 'l-Eyyâmi* (bir cüz)
- 7- *Beyânü İ'câzi 'l-Kur'ân*
- 8- *İntihâbü Kitâbi Nazmi 'l-Kur'âni li 'l-Cürcânî ve İslâhu Galatihî* (dört cüz)
- 9- *el-İ'câz fi Nâsihi 'l-Kur'âni ve Mensûhihi* (bir cüz)
- 10- *İttifâku 'l-Kurrâ* (bir cüz)
- 11- *el-İhtilâf fi Adedi 'l-A'sâr* (bir cüz)
- 12- *el-İhtilâf Beyne Kâlûn ve 'bni Âmir* (bir cüz)
- 13- *el-İhtilâf Beyne Kâlûn ve 'bni Kesîr* (bir cüz)
- 14- *el-İhtilâf Beyne Kâlûn ve Ebî Amr* (bir cüz)
- 15- *el-İhtilâf Beyne Kâlûn ve Hamze* (bir cüz)
- 16- *el-İhtilâf Beyne Kâlûn ve Âsım* (bir cüz)
- 17- *el-İhtilâf Beyne Ebî Amr ve Hamze* (bir cüz)
- 18- *İhtilâfü 'l-Kurrâ fi Yââti 'l-İzâfeti ve fi 'z-Zevâidi* (bir cüz)
- 19- *el-İntisâfü fîmâ Raddefû alâ Ebî Bekri 'l-Udfevî ve Ze'ame Ennehû Galeta fîhi fi Kitâbi 'l-İbâne* (üç cüz)
- 20- *et-Tezkiratü fi 'l-Kırââti 's-Seb'* (li İhtilâfi 'l-Kurrâ)
- 21- *İslâhu mâ Eğfelefû İbnü Mesrrah fi Kırâetin Şâzzeh* (bir cüz)
- 22- *et-Tenbîh alâ Usûli Kırâeti Nâfi' İbni Abdirrahman ve Zikru 'l-İhtilâfi anhu*

¹²¹ Keşfü'z-Zünûn, c. II, s. 1695

- (iki cüz)
- 23- *Ta'dilü't-Teczieti Beyne'l-Eimmeti fi Şehri Ramazân fi Kırâeti'l-Kur'ân*
- 24- *Müntehâbu Hucceti Ebî Ali el-Fârisî* (otuz cüz)
- 25- *el-Vakfî ve'l-İbtidâ*
- 26- *el-Mûcez fi'l-Kırâât* (iki cüz)
- 27- *Şerhu'l-Vakfî't-Tâm*
- 28- *el-İdgâmü'l-Kebîr fi'l-Mehârici* (bir cüz)
- 29- *Tesmiyetü'l-Ahzâb* (bir cüz)
- 30- *el-Hurûfî'l-Müdğame* (iki cüz)
- 31- *er-Risâletü ilâ Ashâbi'l-Antâkî ve Tashîhi'l-Meddi li Vers* (iki cüz)
- 32- *el-Yââtü'l-Müşeddede fi'l-Kur'âni ve'l-Kelâmi* (bir cüz)
- 33- *et-Tezkirati li Usûli'l-Arabiyyeti ve Ma'rifeti'l-Avâmili* (bir cüz)
- 34- *Duhûli Hurûfi'l-Cerri Ba'duhâ Mekâne Ba'din* (bir cüz)
- 35- *ez-Zâhi fi'l-Lem'i'd-Dâletü alâ Usûli Müste'melâti'l-Î'râb* (*el-Lem' fi'l-Î'râb*) (dört cüz)
- 36- *Müntehâbü Kitâbi'l-İhvân li İbni Vekî'* (iki cüz)
- 37- *Mesâilü'l-İhbâr bi'llezî ve bi'l-Elifi ve'l-Lâm*
- 38- *el-Vüsûl ilâ Tezkirati Kitâbi'l-Usûl li İbni's-Sirâc fi'n-Nahvi* (bir cüz)
- 39- *İhtilâfün fi'z-Zebh Men Hüve?* (bir cüz)
- 40- *Îcâbü'l-Cezâi alâ Kâtil's-Saydi fi'l-Harami Hataün fi Mezhebi Mâlik ve'l-Huccetü alâ Zâlik* (bir cüz)
- 41- *Beyânü's-Sağâiri ve'l-Kebâiri* (iki cüz)
- 42- *Farzu'l-Hacci alâ Men İstetâ'a ileyhi Sebîlâ* (bir cüz)
- 43- *el-Mübâlağatü fi'z-Zikri*
- 44- *el-Medhal fi'Ilmi'l-Ferâizi* (bir cüz)
- 45- *Menâsikü'l-Hacc*
- 46- *el-Vâ'î fi'l-Ferâiz veya el-Vâ'î li Mücerredi 'Ilmi'l-Mevâris*
- 47- *el-Hidâye fi'l-Fıkhî'l-Mâlikî*
- 48- *Tahmîdü'l-Kur'âni ve Tehlîlühû ve Tesbîhuhû*
- 49- *et-Terğîbü fi's-Siyâm*
- 50- *et-Terğîbü fi'n-Nevâfil*

51- *Du'âü Hâtimetri'l-Kur'ân*

52- *Münteka'l-Cevher fi'd-Du'â* (bir cüz)

53- *el-Mev'izatü'l-Münebbihe*

54- *İhtilâfü'l-Ulemâi fi'n-Nefsi ve'r-Râh* (bir cüz)

55- *Tenzihü'l-Melâiketi mine'z-Zünûbi ve Fazlühüm alâ Benî Âdeme*

56- *İslâmü's-Sahâbeti* (bir cüz)

57- *el-Müntekâ fi'l-Ahbâr* (dört cüz)

58- *Fihristü Ebî Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlibi'l-Kaysî*

59- *el-İşâratü fi Ta'bir'r-Ru'yâ*

60- *el-Mümti' fi Ta'biri'r-Ru'yâ*

Bu eserlerin dışında, Mekkî'nin büyük bir çoğunluğu tefsirle alakalı yirmiye yakın şerhi de mevcuttur.¹²²

d. Eserlerindeki Ortak Özellikler ve Uslubu

(1) Ortak Özellikler

Mekkî'nin eserlerinin ortak özelliklerinden en önemlisi aded olarak fazla olmalarıdır. Zira, İbn Hayr el-İşbilî, İbnü'l-Cezerî, vb. birçok âlimin eserlerinde verdikleri bilgilerden Mekkî'nin sekseni aşkın eser te'lif ettiğini öğreniyoruz.¹²³ Eserlerinin bu kadar fazla olmasının başlıca sebebi şudur; “Mekkî bütün bilgi birikimini aktaracağı, şumullü bir kitap yazmak yerine, te'life müsâit olan her konuyu -uzun veya kısa olduğuna bakmaksızın- müstakil bir eser olarak ele almıştır. Zamanın şartlarına göre, talebeleri ve bu işe gönül veren ilim erbâbı için son derece kolaylık sağlayan bu özellik sâyesinde Mekkî'nin eserleri insanlar tarafından kabul görmüş, kolayca ezberlenip çoğaltılabilmıştır.

Mekkî'nin eserlerindeki bu çokluk sâdece adedi içermez. Bunun yanında ele aldığı mevzuların çeşitliliği de ayrı bir özelliktir. İlgili bölümde bazılarını tanıttığımız,

¹²² Eserlerin tümü için bkz. İbnü Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, 276; İbn Hayr, s. 67; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, II, 270; Suyûtî, *Buğyetü'l-Vuât*, II, 298; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin*, II, 470-471; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, III, 908; Mahlûf, Muhammed b. Muhammed b. Ömer el-Münesfirî, *Şeceretü'n-Nûri'z-Zekiyye fi Tabakâti'l-Mâlikiyye*, Kahire, ts. s. 108; Zirikli, *el-A'lâm*, VII, 286; Kayapınar, s. 116-174; Ahmed Hasan Ferhat, s. 109-136

¹²³ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, II, 270

bir kısmının da ismini zikrettiğimiz eserlerine bakılırsa Mekkî, dînî ilimlerin hemen hemen her sahasında kitap yazmıştır.

Aynı zamanda dil, sarf, nahiv, târih, terceme-i hâl, ahlâk, zühd, va'z-ü nasihat, kelâm, felsefe hatta rüyâ tabiri konularında bile eser vermiştir.

Mekkî eserlerinde kendisinden önceki başta Sahâbe ve Tâbiûn olmak üzere birçok âlimden nakiller yapar. Sibeveyh, Ferrâ, Ahfeş, İbn'ül-Enbârî, Ebû Ubeyde, en-Nehhâs, Taberî, Nâfi, Kisâî, İbnü Kesîr, Âsım, Amr b. Âlâ, İsmâil b.İshâk el-Kâdî, Kasım b.Sellâm, Müslim b.Kuteybe, Mücâhid, İsmâil b.Halef, İbnü Ğalbûn vb. âlimlerden nakil yaparken sâdece nakille kalmaz o konudaki görüşünü ortaya koyar. Bazı görüşleri de zayıflığı sebebiyle 'kîle' kalıbıyla aktarır.¹²⁴

Nakillerin senedlerini yeri geldiğinde hiç eksiksiz zikrederken, bazı yerlerde konuyu uzatma endişesiyle hazfeder. *el-Îzâh li Nâsihi'l-Kur'ân'i ve Mensûhihi* adlı eserinde bütün nakilleri senedleriyle birlikte zikrederken, ele aldığımız *el-İbâne* isimli eserde senedleri hazfetmiştir. Mekkî, *el-Îzâh*'da şöyle der;

“Eskilerin Nâsih-Mensûh ilminde yazdıklarının çoğunu araştırdım. Kitaplarında dağınık bulunan şeyleri topladım. Topladıklarımın tamâmını o kitapların hiç biri, birbirine zıt kavilleri, ihtilâflı rivâyetleriyle birlikte ihtivâ etmiyordu. Sonra Usûl-i Fıkıhçıların kitaplarını da araştırdım ve Nâsih-Mensûh konusunda kitap yazanların çoğunun ihmâl ettiği usûlî prensipleri de topladım. Hâlbuki bunlar, son derece önemli usûllerdir.”¹²⁵

Yine, *el-İbâne*'de şunları ifâde eder;

“Bu konuda daha birçok şey söylenebilir. Ancak işâret ettiğimiz hususlar anlayan kimse için yeterlidir.”¹²⁶

Mekkî'nin kitaplarındaki en bâriz özellik ise, müthiş bir öz güvenle yazılmış olmalarıdır. Mekkî yukarıdaki paragraflarda da belirttiği üzere yazdığı eserlere, bu eserlerde yapmış olduğu tesbitlere, kullandığı yöntemlere çok güvenir. Bütün eserlerinde ‘Bunun gibisini yapamı daha görmedim’ meâlinde ifâdeler kullanır. Bu da bahsettiğimiz öz güvenin delili olsa gerektir.

¹²⁴ Kayapınar, s. 101

¹²⁵ Mekkî, *el-Îzâh*, s. 46

¹²⁶ Mekkî, *el-İbâne*, s.31

(2) Uslûbu

Mekkî'nin eserlerindeki üslûba gelince; açıklık, orijinal üslûb ve metod belirlemesi, eserlerini konu bütünlüğü içerisinde kaleme alması ve derin ifâde gücü ön plana çıkmaktadır.

Mekkî'nin kitaplarında kullandığı üslûbun en belirgin özelliklerinden birisi, ele aldığı konuları herhangi bir îzah ve şerhe mahal vermeyecek ölçüde açık ve net bir şekilde ortaya koymasıdır. Te'lîf ettiği bütün eserlerini okuyucunun daha rahat anlaması, istifâde etmesi, ezberlemesi ve istinsah etmesine imkân verecek biçimde "Efrâdını câmi ağyârını mâni" bir tarzda kaleme almıştır. Bu özelliğini Mekkî'nin şu sözlerinden anlayabiliriz; "Doğru olanı gücümün ve ilmin yettiği ölçüde açıkladım. Anlaşıp ezberlenmesi kolay olsun diye apaçık îzah ettim."¹²⁷

Mekkî'nin *el-Keşf* adlı eserin mukaddimesindeki şu sözleri bu üslûba örnek olabilir; "Manayı anlaşılmaz hale sokmadan özetledik. Sözü uzatmak korkusuyla îcâz yolunu tuttuk. Okurken bıkkınlık vermemesi, istinsah etmekten insanları âciz bırakmaması için sözü uzatmadık. Eğer her itirazcının sözüne cevap vermeye kalksaydık, bu kitap da benzerlerine dönüşürdü. Söz uzar, şerh kabarırdı. Fakat biz işâretlerimizi anlamak isteyene yetecek kadarını zikretmekle yetindik."¹²⁸

Mekkî yaptığı te'liflerde sâdece bir üslûba bağlı kalmamış, okuyucunun anlayışına hitâp edecek tarzda farklı üslûbları kullanmaya gayret etmiştir. Meselâ *el-Keşf* ve *el-İbâne* adlı eserlerini o zamana kadar benzerine rastlanmayan bir biçimde soru-cevap üslûbuyla kaleme almış, ve bu üslûb özelliğini eserlerin mukaddimesinde beyân etmiştir. "Bu kitabı soru-cevap şeklinde tertip edeceğim."¹²⁹ ifâdesi buna delildir.

Bunun yanı sıra yazdığı eserlerin mukaddimelerinde eserin yazılış amacını ve metodunu bütün hatlarıyla ortaya koymuş, eserde bu amaç ve metoda sadık kalmıştır. Bu hususa şu misâl ile açıklık getirelim. *el-Keşf* kitabının mukaddimesinde; illetleri zikredeceğini, her bölümde ihtilafları tekrarlamayacağını, kitabını soru-cevap şeklinde tertip edeceğini, her kıraatteki tercihini belirleyeceğini ve tercih sebebine işâret

¹²⁷ Mekkî, *el-Îzâh*, s. 46

¹²⁸ Kayapınar, s. 109

¹²⁹ Kayapınar, s. 109

edeceğini¹³⁰ belirtip, kitabının sonunda da; “Ebû Muhammed dedi ki: Biz tesbit ettiğimiz şartları yerine getirdik. İletler konusunda sözü elimizden geldiği kadar ihtisâr ettik, ancak ihtisâr edeceğimiz diye hiçbir meşhur hucceci terk etmedik. Kitabın uzayıp da yazılmaz hâle gelmemesi ve okurken bıkkınlık vermemesi için Tâbi’ilerin kıraatlerini ihtisâr ettik, illetleri özetledik.”¹³¹ diyerek bu belirttiği hususların gerçekleştiğini tespit etmektedir.

Mekkî bilgi sahibi olduğu bütün mevzu’ları içine alacak kalın bir kitap yazmamıştır. Aksine eserlerinde belirli konuları ele almış o konunun dışına çıkmamış, konuyla alâkalı olacak hususları da dışarıda bırakmamıştır. Mekkî şöyle demiştir; “Bizim ‘Muttaride’nin tahfifi konusunda özel kitaplar yazmamız ve orada açık misallerle konuyu açıklamış olmamız bizi burada sözü uzatmaktan müstağni kılmıştır. Yalnız burada önceki kitaplarda yazdıklarımızı birkaç cümleyle özetleyip geçeceğiz.”¹³²

Mekkî’nin eserleri bölümünde zikrettiğimiz üzere birçok mevzu’da kitap yazan Mekkî, bu kitaplarının her birisinde bir mevzu’u bir bütün olarak ele almış, konunun bir kitap hacmini doldurup doldurmayacağına önem vermemiş, bazen bir makâleye bile sığabilecek hususlar için müstakil bir kitap yazmayı tercih etmiştir. *Âlemü’l-Kütüb* dergisinde neşr edilen, *İhtilâfü’l-Kavli fi’l-Vakfi alâ Kellâ ve Bellâ ve Ne’am fi Kitâbillâhi* adlı kitabının tamâmı üç sayfada basılıp neşredilmiştir.¹³³

Mekkî haşviyattan uzak, az sözle çok manayı ifâde edecek, akıcı bir üslûba sahiptir. Herkes kolayca anlayabilsin, bıkkınlık vermesin, isteyen ezberleyebilsin, yazmak isteyen de yazabilsin diye kitaplarında mücez ve akıcı bir üslûb kullanmıştır.

Mekkî *et-Tebşıra* isimli eserinde şu ifâdeleri kullanıyor; “Ben bu kitabı, çeşitli kitaplarda dağılmış esâsları bir araya getirerek topladım. Öğrencinin anlaması zor olan şeyleri anlaşılır hâle getirdim. Öğrenciye tebsıra, âlime tezkira olsun diye, özetle ve vecîz ifâdeyle mânânın tamâmını verip, tatvilden ve lüzumsuz yere sözü uzatmaktan geri durmayı prensip edindim.”¹³⁴ Mekkî’nin ifâde gücünü gözler önüne seren bir örnekle konuyu tamamlayalım.

¹³⁰ Kayapınar, s. 111-112

¹³¹ Kayapınar, s. 112

¹³² Kayapınar, s. 113

¹³³ Kayapınar s. 113

¹³⁴ Kayapınar, s. 114

“Ebû Muhammed dedi ki: Bugün hiç kimsenin (Abdullah İbnü Zübeyr’in okuduğu; “Sırata men en'amte ‘aleyhim...” kırâati gibi), kıraatleri okuması câiz olmaz. Çünkü bu kıraatler haber-i vâhidle bir kişiden nakledilmiştir. Dolayısıyla ne doğruluğu, ne de yanlışlığı kesinlik kazanmıştır. Bununla beraber bir de Mushaf’ın üzerinde icma’ bulunan hattına muhaliftir. Mushaf’ın hattı ise kesin olduğu için daha evlâdır. Haber-i vâhid ise kesin değildir. Kesinden, kesin olmayana intikâl uygun olmaz.”¹³⁵

¹³⁵ Mekkî, *el-İbâne*, s. 96-97

İKİNCİ BÖLÜM

II. MEKKÎ B. EBÎ TÂLİB'İN “EL-İBÂNE AN MEÂN'İL KİRÂÂT” ADLI ESERİ VE KIRAAT İLMİNDEKİ YERİ

A. *el-İbâne an Meân'il-Kırâât* Adlı Eseri

Bu bölümde öncelikle tahlilini yapacağımız *el-İbâne* adlı eserin tercümesi sunulmaktadır. *el-İbâne*, Mekkî'nin asrımızda tanınmasını sağlayan ilk kitaptır. Onun basılan ilk kitabı *el-İbâne*'dir. *el-İbâne*, Dr.AbdülFettâh İsmâil Şelebî tarafından 1960 yılında tahkik edilmiş ve Mısır'da en-Nehzâ kitabevi tarafından Matbaatü'r-Risâle mârifetiyle basılmıştır. Dr.Muhyiddîn Ramazan'ın tahkiki ile kitap ikinci defa 1979 yılında, Şam'da Darü'l-Me'mûn li't-Türâs tarafından Zeyd b. Sabit Matbaası'nda basılmıştır. Bu eserin Türkçe tercümesi daha önce 2003 senesinde Yard.Doç.Dr. Fatih ÇOLLAK tarafından yapılmıştır. Ancak eserin tahlilini yapmaya çalıştığımız üçüncü bölümün karşılaştırmalı değerlendirilmesinin yapılabilmesi için eserin çevirisi de arz edilmiştir. Eserin çevirisinde Yard.Doç.Dr. Fatih ÇOLLAK'ın çevirisinden istifade edilmiştir. Ancak Dr.Muhyiddîn Ramazan'ın tahkiki esas alınarak yapılmıştır. Dip notlara yer verilmemiş, sâdece kitapta geçen hadislerin kaynakları zikredilmiştir. Konu başlıklarında hem mezkûr tahkikten, hem de Dr.AbdülFettâh İsmâil Şelebî tahkikinden yararlanılmıştır.

1. Mukaddime

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla

Efendimiz Muhammed (s.a.v.) ve O'nun ailesine çok salât ve selâm olsun.

Ebû Muhammed der ki; Zikri yüce olan Allah'tan söylediğimiz sözlerde muvaffakiyet dileriz. İnandığımız hususlarda ve üzerimize aldığımız işte günah işlemekten, ismi mübârek olan Allah'a sığınırız. Nebîsi ve Rasûlü Muhammed'in (s.a.v.) gösterdiği üzere namazda kendisinden başka ilah olmayan Allah'a yöneliriz.

İnşallah bu kitapta kıraatlerin manalarını, keyfiyetini, bu konuda inanılması gereken hususları ve bunlarla birlikte kıraatlerin faydalarını ve îzaha ihtiyaç duyulan bazı kapalı noktalarını açıklayacağım. Benim bir araya getirdiklerimi ve açıkladıklarımı içerecek şekilde bu kitabın benzerini benden önce yazan bir kimse bilmiyorum. Allah bu kitabın ecrini yüceltsin, değerini artırsın, rızasına muvâfik kılsın, riyâ ve gösterişten muhafaza etsin.

Ben bu kitabı, *el-Keşf an Vücûhi'l-Kırâât* adlı eserin içinde bir bölüm olarak yazdım. Bu sebeble *el-Keşf*'in faydası bu kitap ile tamam olur. Daha sonra bu kitabı, *el-Keşf* olmaksızın istinsâh etmek isteyenler için ayrı bir kitap haline getirdim. Böylece *el-İbâne* içerdiği konular çerçevesinde müstakil bir kitap haline geldi. Her hususta mükemmellik Allah'a mahsustur. O bana yeter, O ne güzel vekîldir.

2. Yedi İmama nisbet edilen kıraatler ve bu kıraatlerin “Şüphesiz bu Kur’ân ‘Yedi Harf’ üzere indirilmiştir.” Hadisi ile Münâsebeti

Bir kimse: “Bugün insanların okuduğu ve Nâfi (v.169/785), Âsım (v.127/745), Ebû Amr (v.154/771) gibi yedi kıraat imamına nisbet edilen kıraatler, Hz.Peygamber’in (s.a.v.) okunmasına izin verip: ‘Kur’ân yedi harf üzere indirilmiştir; dilediğinizi okuyun.’ buyurduğu ‘yedi harf’in tamamı mıdır, ‘yedi harf’in bir kısmı mıdır; ya da, ‘yedi harf’ten yalnız biri midir?’ diye bir soru soracak olsa, kendisine şöyle cevap verilir;

Bugün insanların okuduğu ve kıraat imamlarından sahih senetlerle gelen kıraatlerin tamamı, Kur’ân’ın kendileriyle nâzil olduğu ‘yedi harf’ten bir bölümdür. Bu kıraatlerin lafzı, sahâbe ve daha sonra gelenlerin üzerinde ittifak ettiği Osman Mushafi’nin hat karakteri (imlâ tarzı) ile mutâbakat içindedir. Mushafın hat karakterine uymayan kıraatler terk edilmiş, Mushafın hattıyla örtüşmüş olmaları sebebiyle, ‘yedi harf’ten kaynaklanan bu kıraatler okunmuştur. Yedi harf kaynaklı hiç bir kıraat, Hz. Osman’ın istinsah ettirip çeşitli İslâm merkezlerine gönderdiği mushafların hattının dışına çıkmamıştır. Öyle ki halîfe, müslümanları bu mushafları okuma hususunda bir araya getirmiş, onların hattına uymayan kıraatleri okumaktan da menetmiştir. Bu çalışmalarda sahâbe ve tabiûndan yaklaşık on iki bin kişi halifeye yardım etmiş; o dönemden itibaren bütün müslümanlar da onların yolundan gitmişlerdir. Sahih senetle

rivâyet edilse bile mushafların hat karakterine uymayan kıraatler, âlimlerce bid'at ve hatâ olarak kabul edilmiştir.

Mushaf, Kur'ân (ın kıraati) hususunda müslümanlar arasındaki ihtilâfi azaltmak üzere Kureyş lehçesiyle, bir harf üzere yazılmış, nokta ve hareke kullanılmamıştır. Mushafın bu özelliği tevile (farklı vecihlere) imkân sağlamıştır.

Mushaf, hiçbir ihtilaf olmadan, Kur'ân'ın kendileriyle nâzil olduğu 'yedi harf'ten bir harf ve bir lehçe ile yazılınca -ki bu kıraat de mushafın hattının dışına çıkmaz- bahse konu olan kıraat, Kur'ân'ın indirildiği 'yedi harf'in tamamını içermez.

Eğer o kıraat, mushafın hattına uygun olacak şekilde 'yedi'nin tamamı olsaydı o zaman mushaf, yedi kıraat üzere yazılmış; bu durumda Hz.Osman da uygun görmediği bu ihtilâfi ortada bırakmış olurdu. Oysaki halîfe, ihtilâfin ortadan kalkması için insanları bir mushaf etrafında toplamıştır.

Doğru olan şudur ki; kıraat imamı tarafından okunan ve mushafın hattına uygun olmak kaydıyla rivâyeti sahih olan bütün kıraatler, Kur'ân'ın kendileriyle nâzil olduğu 'yedi harf'ten bir 'harf'tir. O harflerle kıraat edilen kelime, farklı okuyuşa imkân verse de mushafın hattına uygun olup okunması câizdir. Çünkü bu lafız, Hz.Osman'ın çeşitli bölgelere gönderip, okunması hususunda müslümanları bir araya getirdiği mushafların hat karakterinin dışına çıkmamıştır. Mushafın hattı üzerinde oluşan icmâ sebebiyle bu hatta uymayan 'yedi harf' kaynaklı bir kıraat ile amel etmek câiz olmaz.

Mushaf, her ne kadar bir 'harf' üzere yazılmışsa da, hattın özelliği gereği lafız, birçok 'harf' üzere okuma ihtimali vardır. Çünkü o hat, hem noktasız hem de harekesizdir. Hattın sağladığı böyle bir ihtimal de geri kalan 'altı harf'i içine almaktadır. Mushafın hattına zıt olan harflerin lafzında meydana gelen ihtilafın, Hz. Osman'ın maksadına uygun olabileceği ihtimali kadar, onun kasetmediği bir ihtilaf olması da muhtemeldir. Mushaf yazıldığına göre, Hz. Osman'ın bir lafız, yahut bir harfi kasetmiş olması gerekir, ama biz 'yedi harf'ten hangisini kasettiğini bilmiyoruz. Hz. Osman ile ona tâbî olan sahâbe ve diğerlerinin maksadına ulaşabilmek için, bu hattın imkân verdiği kıraatlerden rivâyeti sahih olanı okumamız gerekir.

Şüphesiz, ihtilâfin bulunduğu her 'harf'te, bir kelimenin lafızı üzerinde meydana gelen fazlalık, Hz.Osman'ın kasettiği bir husus değildir. Söz konusu fazlalığın, mutlak

surette Kur'ân'ın indirildiği 'yedi harf'ten olması gerekmektedir. Eğer bunlar 'yedi harf'ten kaynaklanmıyorsa, gerçek şu ki bunlardan hiç birisini halife kasetmemiştir. Çünkü mushaf yazılmış ve Hz. Osman onda bir 'harf'i kasetmiştir. O takdirde bahse konu olan fazlalık, Hz. Osman'ın maksadı olmadığı gibi, 'yedi harf'in de dışında kalır. Böyle bir kıraati okumak da büyük hatadır. Mushaf yazılı olarak elimizde bulunduğu halde, Kur'ân'ı, 'yedi harf' dışında, Hz. Osman ve ona tâbî olanların maksadına aykırı bir kıraatle okuyan kimse, Allah'ın kitabını bozmuş ve değiştirmiş olur. Böyle bir işe teşebbüs eden kişi yanılmıştır.

Müslümanlar, mushafın hattına muhâlif olmayan kıraatleri kabul hususunda icmâ etmişlerdir. Eğer biz, 'yedi harf' kaynaklı bir kıraat çerçevesinde bir lafızda meydana gelen fazlalığı okumayı terkederek, birisinin; "Muhtemeldir ki senin terkettiğin şey, Hz. Osman'ın kasettiği kıraattir, onun da Kur'ân'ın kendisiyle nâzil olduğu 'yedi harf'ten olması kaçınılmazdır.' demeye hakkı vardır.

(Yedi Harf, meşhur yedi kurrânın kıraatlerinden ibâret değildir.)

Nâfi, Âsım ve Ebû Amr gibi yedi kıraat imamından her birinin kıraatini, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) haber verdiği 'yedi harf'in ayrı ayrı harfleri olarak değerlendiren kimse büyük bir yanılığa düşer. Böyle bir yanılığa da, 'yedi harf'ten herhangi birisiyle amel etmenin terkedilmesi ve Hz. Osman'ın, insanları bir mushaf ve bir 'harf etrâfında toplamak sûretiyle yaptığı faydalı hizmeti bâtil kabul etmek anlamına gelir. Aynı yanılığın dolayısı, yedi kıraat imamının okumadığı kıraatlerin de terk olunması gerekecektir. Zira böyle bir anlayışa göre, yedi kıraat imamının rivâyetleri 'yedi harf'i içine almakta, onların dışında kalanlar ise 'yedi'den sayılmamaktadır. Yine bu anlayışa göre, yedi kıraat imamının, sahâbe ve tabiûndan nakledip rivâyet ettiği mushafın hattına uygun olan, ancak kendilerinin okumadığı kıraatleri terketmemiz gerekir. Aynı görüşten hareketle, sekizinci, hatta onun üzerinde bir imamdan kıraat rivâyet olunmaması sonucu da ortaya çıkacaktır. Zira bu görüşü benimseyenlere göre, yedi kıraat imamının temsil ettiği kıraatler 'yedi harf'in ta kendisidir.

Aksine kıraat sahasında eser yazmış âlimlerden çoğu, ilmî kudret ve seviyeleri bu yedi kurrâdan daha üstün olan yetmişden fazla kıraat imamından bahsederken; bir gurup da yazdıkları kıraat kitaplarında bu yedi kıraat imamından bazılarını yer bile vermemiştir. Meselâ, Ebû Hâtim (v.255/869) ve onun dışındaki kimi âlimler, Hamze

(v.156/773), el-Kisâi (v.189/805) ve İbni Âmir'in (v.118/736) isimlerini zikretmezken; bu yedi kurrâdan daha üst seviyede olan yaklaşık yirmi kıraat imamını ilâve etmiştir. Taberî (v.310/922) de *el-Kirâât* adlı kitabında, bu yedi kıraat imamının dışında on beş imamın daha ismini zikretmiştir. Ebû Ubeyd (v.224/828) ile İsmâil el-Kâdî (v.282/895) de aynı şekilde davranmıştır.

O halde, bu yedi kurrâdan her birinin kıraatini, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) haber verdiği 'yedi harf'ten biri olarak değerlendirmek nasıl mümkün olabilir? Bu, büyük bir hatâdır. Böyle bir görüşün kaynağı, Hz. Peygamber'den gelen bir nass mıdır? Yoksa nedir?

Bu görüş nasıl doğru olabilir ki el-Kisâi, daha dün, halife Me'mun (v.218/833) zamanında yedi imamın arasına dâhil edilmiştir. Oysa onun dışında, yedinci imam olarak Yâkub el-Hadramî (v.205/821) bulunmaktadır. Hicri 300 yılı civarında İbn-i Mücâhid (v.324/935), Yâkub'un yerine el-Kisâi'yi (v.189/805) koymuştur. el-Kisâi, hem Hamze'den (v.156/773) hem de diğer imamlardan okuduğu halde nasıl olur da böyle bir konuma getirilir? Hamze kıraati de 'yedi harf'ten olduğuna göre, nasıl olur da 'yedi harf' içinden bir diğeri çıkabilir? Bu anlayış zamanımıza kadar devam edip gelmiştir.

Aynı görüşten hareketle, İmam Hamze'den okuyan her imamın kıraatinin, yedi harften kabul edilmesi, bunun tabii sonucu olarak da 'yedi harf'in yedi bine ulaşması gerekir.

Aynı şekilde Ebû Amr, İbni Kesir (v.120/737) ve diğer imamlardan okumuştur. O halde İbn-i Kesir kıraati, yine bu iddiaya göre 'yedi harf'ten biridir. Ebû Amr kıraati için de aynı şeyi söylemek mümkündür. O takdirde, Ebû Amr ve başka imamlardan okuyan bir kimsenin kıraati ile İbn-i Kesir'in okuduğu hocalarından birisinin kıraatinin, 'yedi harf'ten sayılması gerekir. Zira onların hepsi kıraat ve rivâyetlerinde ihtilaf etmişlerdir. İşte bu, açık bir çelişkidir.

Dahası bu yedi kıraat imamından her birisi, tek bir kişiden değil bir topluluktan kıraat rivâyet etmiştir. Aynı şekilde bu yedi imamdan da başka topluluklar rivâyette bulunmuştur. Bu yaklaşımın tabîi sonucu olarak, kendisinden rivâyet olunan herbir kişinin kıraatinin, içerdiği ihtilaflarıyla birlikte 'yedi harften kabul edilmesi gerekecek, böylece 'yedi harf'in sayılamayacak bir adede ulaşması kaçınılmaz olacaktır..

İnsanların; “Falan kimse ‘yedi harf’ ile okudu” sözünün anlamına gelince; Her imamın kıraati, harf diye isimlendirilmiştir. Nitekim; “Falan kimse Nâfi harfiyle veya Ubeyy (v.19/640) harfiyle yahut İbni Mes'ud (v.32/652) harfiyle okudu” denilmiştir. Eğer biz, sahâbe ve daha sonraki nesil içinde, kendilerinden kıraat nakledilen imamları sayacak olursak bunların sayıları yedi yüz harften daha çoktur.

“Falan kimse yedi harf ile okudu” sözünden maksat, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) haber verdiği o ‘yedi harf’ demek değildir. Zirâ hiç kimse böyle bir yargıda bulunmamış, bu yaklaşıma değer vermemiştir. Zaten kimsenin böyle bir anlayışı kabul etmek gibi bir durumu yoktur, imkânı da yoktur.

Bütün bu zikrettiğimiz ve açıkladığımız hususlardan ortaya çıkan sonuç şudur; Elimizdeki mevcut Kur’ân-ı Kerim, müslümanların üzerinde icmâ ettiği Osman Mushafi’nin kendisidir. Biz, vahiy kaynaklı oluşunda ve sıhhati üzerinde kesin icmâ bulunan o mushafi almışızdır. Bize ulaşan kıraatlere gelince, onlar, Kur’ân’ın kendileriyle nâzil olduğu kıraatler içinden, mushafın hattına uygun olanlardır ki bu hususta da icmâ vardır.

Mushaf’ın hattına uymayan kıraatlerle amel etmek geçersizdir. Bir bakıma bu kıraatler, mushafın hattı üzerinde sâbit olan icmâ ile neshedilmiştir. Böyle bir icmâ ile Kur’ân’ın neshi konusu ihtilâflı olduğu için, bir takım insanlar, nakli sabit olan kıraatler içinden, mushafın hattına uymayanları okumaya devam etmişlerdir. Bu, doğru ve güzel değildir. Çünkü böyle bir davranışın arka planında, cemaate muhalefet ve Kur’ân’ın kıraati hususunda ahad haberle amel etmek düşüncesi vardır. Bunu da kimse câiz görmemiştir.

Bu konuda daha birçok şey söylenebilir. Ancak işâret ettiğimiz hususlar anlayan kimse için yeterlidir.

(Konu İle Alâkalı Bir Fası)

Taberî, *Câmiu'l-Beyân* adlı kitabında şu tesbitlere yer vermiştir;

“Bugün kurrânın üzerinde ihtilâf ettiği kıraatlerin tamamı, Kur’ân’ın indirildiği ‘yedi harf’ten sadece biridir. Hz.Osman da mushafi o bir harf üzere yazdırmıştır. Kurrânın lafızlardaki ihtilâfi, esas itibâriyle ihtilafsızlık gibidir. Hz.Peygamber’in

'Kur'ân 'yedi harf' üzere indirilmiştir' sözüyle kastedtiği ihtilaf, gerçek anlamda bir ihtilaf değildir. Kurrânın ihtilâfı, böyle bir anlayıştan uzaktır. Çünkü onların lafızlardaki ihtilâfı, bir 'harf' üzere yazılan mushafın hattının dışına çıkmaz."

Ben derim ki; Taberî'ye göre, Kur'ân'ın indirildiği 'yedi harf', bir kelimenin diğeriyle yer değiştirmesi -ki bu durumda mushafın hattı farklılık arzeder-, yine bir kelimenin noksan ya da fazla olması hâlidir. Üzerinde icmâ edilen mushafın hat karakteri ise bir 'harf' üzerinde (aynı anda) vâki olabilecek ziyâdeliğe mânidir. O'na göre ihtilaf, ancak görünüşte hattın değişmesiyle meydana gelir. Bugün insanların pratikte okudukları kıraatlerin tamamı -Taberî'nin tesbitine göre-, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) işâret ettiği 'yedi harf'ten sadece biridir. Taberî diyor ki; "Geriye kalanı 'altı harf', bir 'harf' üzere yazılan mushafın hat karakteri üzerindeki icmâ ile geçersiz sayılmış ve onlarla amel edilmemiştir."

Ben derim ki; Taberî'nin bu yorumunun, "Daha sonra ortaya çıkan yedi kurrâdan her birinin kıraati, Hz.Peygamber'in (s.a.v.) işâret ettiği 'yedi harf'ten bir 'harf'tir; onların kıraatleri da nass ile sâbit olan 'yedi harf'i ihtiva etmektedir' diyen bir kimsenin sözünden ne kadar uzak olduğuna bir bak!

Bizim "her bir 'harf'te (kıraatte) mushafın hattının dışına çıkmayan fazlalık, 'yedi harf'tendir" mealinde ileri sürdüğümüz görüş, bize göre en doğru olandır. Zira, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, mushaf yazılmış olduğundan, halife Hz. Osman her 'harf'te (kıraatte) ancak bir lafzı kasetmiştir. Dolayısıyla bir lafız üzerinde meydana gelen fazlalık 'yedi harf'tendir. Üzerinde icmâ edilen mushafın hattına uygun olması nedeniyle, kendisinde fazlalık bulunan bir lafzı okumak câizdir.

Biz, bir 'harf'te (kıraatte) lafız üzerinde vâki olan fazlalığın gerekçesini açıklayıp, onun 'yedi harf'ten olduğunu ortaya koyduk. Eğer o fazlalık, 'yedi'nin dışında olup, Hz. Osman'ın maksadıyla örtüşmüyorsa, böyle bir kıraati kabul etmek Kur'ân'ı değiştirmek demektir ki bunun da hiçbir dayanağı ve anlamı yoktur. O fazlalığın hem 'yedi harf'ten hem de Hz. Osman'ın maksadına uygun olması gerekmektedir.

Hz. Osman'ın, mushafı bir 'harf' ve bir lafız üzere yazdırdığı hususu sâbit olunca, bu bir 'harf' üzerindeki fazlalık kesinlikle 'yedi'dendir. Bu takdirde, bahse konu olan o fazlalığın, hem Hz. Osman'ın maksadı olması ihtimâlden hem de mushafın hat

karakterinin dışına çıkmamasından dolayı, onunla kıraat bizim için câizdir. Hz. Osman'ın sadece bir vechi murâd etmiş olduğunu bilsek de o kıraat bizim için uygundur. Meselâ; kıran, ifrad ve temettû haccı edâ eden Hz.Peygamber'in (s.a.v.) bu uygulamalarını kendisinden rivâyet etmemiz bizim için câiz olsa da uygulamada bunlardan dilediğimizi yerine getiririz. Çünkü Hz. Peygamber'in bunlardan sâdece birini yaptığını bilmekle birlikte, pratikte bizim yaptığımız şeyin, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) fiili olma ihtimâli vardır. Hadis ve sünnette bunun örnekleri çoktur.

3. Mushafın Hat Karakterinin Farklı Okuma İmkânı Sağladığı Yerlerde Kıraat İmamlarının İhtilaf Etmesinin Sebepleri

Bir kimse; “Mushafın hattının farklı okuma imkânı sağladığı kelimelerde kurrânın ihtilaf etmesinin sebebi nedir? Ki onlar, (cüzvetün, cizvetün, cezvetün) âyetinde manâsı bir, lafzı farklı; (yenşürüküm, yüseyyirüküm) âyetinde de hem manâsı hem de lafzı farklı olarak bu kelimeleri okumuşlardır. Üstelik bütün bu ihtilaflar, ilk bakışta mushafın hattında bir değişiklik meydana getirmemiştir.” diye bir soru soracak olsa kendisine şöyle cevap verilir;

Sahâbe, Hz.Peygamber'in (s.a.v.), “Kur'ân, yedi harf üzerine indirilmiştir; kolayınıza geleni (dilediğinizi) okuyun!” ve “Kur'ân, yedi harf üzerine inmiştir. Hepsi şâfi ve kâfidir.” sözleriyle ortaya koyduğu ruhsat ve Kur'ân hakkında tartışılmamasını öngören uyarıları sebebiyle, okudukları farklı kıraatlerin inkâr edilmemesi gerçeğini öğrenmişti. Bu konuda hadisler çoktur; onların bir kısmına inşaallah kitabın sonunda yer vereceğim. Sahâbeden her biri, Hz. Peygamber'in, “Öğretildiğiniz gibi okuyun” buyruğu sebebiyle, arkadaşının kıraatinden farklı da olsa, kendi öğrendiği kıraati okumaya devam ediyordu.

Hz. Ömer (v.23/643) ve Hişam b. Hakîm (v.15/636) arasında geçen olayla ilgili hadis meşhurdur. Şöyle ki Hz. Ömer, Hişam'dan duyduğu bir kıraat sebebiyle kendisiyle tartışmış; tasvip etmediği bu kıraatin mahiyetini öğrenmek üzere onu yakasından tutarak Hz. Peygamber'e (s.a.v.) götürmüştür. Rasûlullah (sav) da her iki sahâbinin öğrendikleri üzere okumalarını istemiş ve sonunda şu açıklamayı yapmıştır, “Okuduğunuz doğrudur; zira bu Kur'ân, ‘yedi harf’ üzere indirilmiştir, dilediğinizi okuyun!”

Bu ruhsattan hareketle sahâbeden her biri kendisine öğretilen kıraati okuyor, bir başkasının farklı kıraatini inkâr etmiyordu. Bu arada Hz. Peygamber (s.a.v.), sahâbeden bazılarını insanlara Kur'ân ve dinlerini öğretmeleri için çeşitli merkezlere gönderiyordu. O'nun (s.a.v.) vefâtının ardından, Hz. Ebû Bekir (v.13/634) ve Ömer zamanında yine aynı amaçla bir gurup sahâbi fethedilen yeni beldelere gitmişti. Onlardan her biri, Hz. Peygamber zamanında öğrendiği kıraati o bölgedeki müslümanlara okutuyordu. Böylece her bölge halkının kıraati, kendilerine Kur'ân öğretmek üzere gelen sahâbinin farklı kıraati gereği değişiklik arz ediyordu.

Daha sonra halife Hz. Osman, mushafları yazdırıp şehir merkezlerine gönderdi. O bölgelerde yaşayan müslümanları, bu mushafların hattına uygun kıraatleri okumaya yönlendirip, onlara muhalif olan kıraatleri okumaktan da menetti. Böylece her bölge halkı, daha önce öğrenip okudukları kıraatler içinden, kendilerine gönderilen mushafın hat karakterine uygun olan kıraatleri okumaya devam ettiler; uygun olmayanları ise terk ettiler. Her bölgenin kıraati mushafın hat karakterine uymak kaydıyla farklılık arz edebilmekteydi. Ancak onların, mushafın hattına uymayan bütün kıraatleri geçersiz olmuştu.

Her bölge halkı, sahâbeden öğrendiği farklı kıraatleri kendilerinden sonra gelenlere aktarmaya devam ediyordu. Bu farklı kıraatlerin nakil faaliyeti, yedi kıraat imamının yaşadığı döneme kadar devam etmiştir. Kıraat imamlarının öğrettikleri kıraatler de o beldedeki müslümanlarının ihtilafı nakilleri gereği farklı olmuştur. Bölge halkının farklı kıraatleri mushafın hattına muhalif olmadığı gibi, imamların naklettiği farklı kıraatler de o hattın dışına çıkmamıştır.

İşte bu sebeple, yaptıkları nakillerde kurrânın rivâyetleri ihtilafı olmuş, kendilerinden nakilde bulunan talebelerinin rivayetleri de farklılık arz etmiştir. Bu kurrâdan her biri, (belirledikleri usüller çerçevesinde) okuduğu bazı kıraatleri alma, bazılarını da terk etme durumunda kalmıştır. Örneğin imam Nâfi şöyle demiştir, "Yaklaşık yetmiş tabiûn kurrâsından kıraat okudum. Üzerinde iki kişinin ittifak ettiği kıraati aldım, (rivâyetinde) bir kişinin yalnız kaldığı kıraati ise terk ettim. Böylece kendi kıraatimi meydana getirmiş oldum."

El-Kisâî de Hamze'den okuduğu halde yaklaşık olarak üç yüz yerde ona muhalefet etmiştir. Zira el-Kisâî, Hamze'nin dışındaki kurrâdan da kıraat okumuştur.

Tabiatıyla bazen Hamze kıraatini, bazen de onu tekedip diğerlerini ihtiyar etmiştir. Aynı şekilde Ebû Amr da İbni Kesîr'den okuduğu halde üç binden fazla yerde hocasına muhalefet etmiştir. Çünkü o da hocası dışında başka kurrâdan da okumuş, bazı yerlerde hocasının kıraatini, bazı yerlerde ise diğerlerini tercih etmiştir.

İşte, "Mushafın hattının farklı okuma imkânı sağladığı kelimelerde kurrânın ihtilaf etmesinin sebebi nedir?" diye sorduğun sorunun cevabı budur.

4. Hangi Kıraatleri Kabul Edip Okumamız Gerekir?

Bir kimse: "Bugün kabul edilip okunan, kabul edilmeyip okunmayan ve kabul edildiği halde okunmayan kıraatler hangileridir?" diye bir soru sorsa şu cevap verilir:

Rivâyet edilen bütün kıraatler üç kısma ayrılır;

1- "Bugün Okunan Kıraatler" ki bu kıraatler üç şart taşırlar;

a) Kıraatin, senedi Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ulaşan sika râvilerden nakledilmiş olması,

b) Kıraatin, Kur'ân'ın nâzil olduğu Arap dilinin vecihleri içinde yaygın olarak bulunması,

c) Kıraatin, mushafın hat karakterine uygun olması.

Bu üç şartı taşıyan kıraatler okunur, vahiy kaynaklığı olduğu, sıhhati ve doğruluğu hakkında hiçbir şüphe yoktur. Zira bu kıraatlerin, mushafın hat karakterine uygunluğu noktasında icmâ vardır. Böyle bir kıraati inkâr eden kişi küfre girer.

2- "Nakli Ahad Haberle Gelen ve Arap Dili Vecihlerine Uygun Olmakla Birlikte Lafzı Mushafın Hat Karakterine Muhalif Olan Kıraatler"

Bu kıraatler kabul edilse de iki sebepten ötürü okunmazlar;

Birincisi, bu kıraatler üzerinde icmâ yoktur, ahad haberle sabit olmuştur. Haber-i vâhid ile okunan kıraatin Kur'ân'dan olduğu sâbit olmaz. İkincisi de, üzerinde icmâ edilen mushafın hattına muhalif olmasıdır. Vahye dayandığı ve dolayısıyla sıhhati kesin

değildir. Sıhhat derecesi kesin olmayan bir kıraati okumak da câiz değildir. Böyle bir kıraati inkâr etmek küfrü gerektirmez; ama böyle bir inkâr doğru olmaz.

3- “Senedi Sahih ya da Gayr-i Sahih Olup Arap Dili Vecihlerine Uymayan Kıraatler.

Bu kıraatler, mushafın hat karakterine uygun olsa da okunmazlar. Üç gurupla ilgili örnek vermek mümkündür; ancak konuyu kısa tutmak için bunları zikretmiyoruz.

Taberî, *Câmiu'l-Beyân*'ında şu görüşlere yer verir;

“Bugün müslümanlar için, müşfik ve samîmi imamları Hz.Osman'ın kendileri için ihtiyar ettiği ‘yedi harf’ içinden sadece bir ‘harf’ üzere kıraat söz konusudur”.

Bu konudaki görüşlerine daha önce yer verdiğimiz Taberî, *el-Kırâât* adlı eserinde de sahâbe, tabiûn ve daha sonra gelenler içinden yaklaşık yirmi imamın ihtilafından bahsetmiştir. Taberî'nin bu iki görüşü arasında çelişki vardır. Zira adı geçen kitabındaki şu görüşleri, kıraatlere dâir mezhebiyle örtüşmemektedir;

“Bize göre tüm sahîh kıraatlar, Hz.Peygamber'in (s.a.v.) Allah'tan ruhsatını alıp ümmetine öğrettiği ‘yedi harf’ kaynaklıdır. Ümmetin, Kur'ân'ı bu kıraatlerle okuması gerekir. Mushafın hat karakterine uygun bir kıraati okuyan kimseyi hatalı kabul etmemiz mümkün değildir. Eğer o kıraat mushafın hattına muhalif ise onu okumayız; hem o kıraatten, hem de onunla ilgili bir söz etmekten sarf-ı nazar ederiz.”

Taberî'nin, mushafın hattına uygun ihtilafı bir kıraatin, ‘yedi harf’ten olduğu tarzındaki şu görüşü bizim savunduğumuz tezin hakkını teslim etmektedir. Oysa ki onun daha önceki tesbiti, mushafın hattına uygun bütün ihtilafı kıraatlerin bir ‘harf’ içinde olduğu ve geri kalan ‘altı harf’ ile amel edilemeyeceği şeklindedir ki bu kendi içersinde çelişkili bir görüştür.

İsmâil el-Kâdî *Kitâb 'ül-Kırâât* adlı eserinde şu görüşlere yer vermiştir;

“Hz. Ömer (Ğayri'l-mağzûbi aleyhim ve ğayri'd-dâllîn) şeklinde okuyarak; ‘Bu kıraat, -Allah daha iyisini bilir- Kur'ân'ın indiği ‘yedi harf’ten olabilir.’ demiştir. Oysa ki bugün -mushafın hat karakterine uymayan- bu ve benzeri kıraatlere iltifat etmemek gerekir. Böyle bir şey esas itibariyle câiz olsa da bu yola tevessül eden kimse,

H.z.Peygamber'in ashâbının ihtiyar ettiği yoldan uzaklaşmış olur. Zira onlar, uzun zaman süreci içinde insanların Kur'ân hakkında ihtilafa düşebilecekleri endişesini taşıdıkları için onları bir mushaf etrâfında toplamak yolunu tercih etmişlerdir. Eğer bir kimse, mushafın hat karakterine muhalif olarak rivâyet edilen bazı kıraatleri ihtiyar edip okursa, bu kişi, bir kimsenin diğer bir kimseden naklettiği rivâyetlere bel bağlamış olur ki bu da izledikleri yol itibariyle bütün insanlar için hucdet durumunda olan bir topluluğun diğer bir topluluktan yaptığı -mushafın hattına uygun- rivâyetleri terketmek anlamına gelir. İbni Mes'ud ve benzeri mushafın hattına uymayan kıraatleri hiçbir kimsenin okumaması gerekir. Zira İbni Mes'ud'dan rivâyet edilen kıraatin, bazı hadis râvîlerinin zikrettiği bir rivâyet olup olmadığını, yani mushafın hat karakterine muhalif böyle bir rivâyetin, ahad haberle vârid olabileceğini insanlar bilmez. Mushafa uygun kıraatler ise mushaf üzerindeki icmâ sebebiyle kesinlik arzeder. Mushafın hattına uygun olup kesinlik ifade eden bir kıraati terkedip, sıhhati kesin olmaması sebebiyle mushafın hat karakterine muhalif olan bir kıraati tercih etmek aslâ câiz değildir. Üzerinde icmâ edilen mushafın hattına muhalefet etmek gibi bir niyet taşımamak kaydıyla, insanın irâdesi dışında, hatalı bir kıraati telaffuz etmesi musâmaha ile karşılanabilir. Bu da, "Kur'ân 'yedi harf' üzere indirilmiştir" hadisiyle gelen ruhsat içinde değerlendirilir."

Ben derim ki; İsmâil el-Kâdî'nin ortaya koyduğu bu tespitler göstermektedir ki mushafın hat karakterine uygun kıraatler bizim de beyân ettiğimiz üzere 'yedi harf'tendir. Mushafın hattına uymamakla birlikte rivâyeti sahih, Arap dili vecihlerine uygun ve mushafın hattıyla mânâ yönünden tezat teşkil etmeyen kıraatler de yine 'yedi harf'tendir. Yalnız bu tür kıraatler ahad haberle geldiğinden dolayı okunmazlar. Çünkü Kur'ân ahad haberle sabit olmaz. Aksi takdirde üzerinde icmâ edilen mushafa muhalefet edilmiş olur.

İşte, bizim savunduğumuz, inandığımız ve açıklamaya çalıştığımız görüşler bunlardır.

5. Kur'ân'ın Cem'i

Bir kimse: "Kur'ân-ı Kerim Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde derlenmiş miydi, daha sonra nasıl ve hangi sebeplerle derlendi?" diye bir soru sorarsa şu cevap verilir;

Kur'ân-ı Kerim Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde insanların hâfizalarında dağınık bir şekilde bulunuyordu. Yirmi küsur sene içinde parça parça inen Kur'ân'ın,

Hız. Peygamber (s.a.v.) vefât ettiği sırada bir mushaf içinde derlenmediği hususu tevâtüren sâbittir; bu meselede hiçbir ihtilaf yoktur.

Hız. Peygamber'in vefatının ardından, halifelige Hız. Ebû Bekir getirilmişti. O dönemde bazı kurrâ sahâbiler çeşitli savaşlara iştirak etmiş, birçoğu Yemâme'de şehid edilmişti. Zeyd b. Sâbit (v.45/665) bu konuya atıfta bulunarak diyor ki; "Yemâme hâdisesinden sonra Ebû Bekir bana haber yolladı. Yanına vardığımda Ömer de oradaydı. Ebû Bekir şöyle söz aldı; 'Ömer bana: Yemâme hâdisesi kurrâ sahâbiler bakımından çok şiddetli geçmiştir. Kurrâ sahâbilerin diğer bölgelerde de aynı âkibete uğramasından ve dolayısıyla Kur'an'dan birçok şeyin kaybolmasından endişe ediyorum. Bana göre Kur'an'ı derleme emrini vermen gerekir.' dedi. Ben de ona dedim ki; 'Allah Rasûlü'nün (s.a.v.) yapmadığı bir işi ben nasıl yaparım?' Bunun üzerine Ömer; 'Vallâhi bu hayırlı bir iştir.' dedi ve teklifinde ısrar etti. Nihâyet Allah, Ömer'in gönlünün râzı olduğu şeye benim gönlümü de râzı etti. Ben de onunla aynı fikri paylaşıyorum"

Zeyd sözlerine şöyle devam ediyor; "Ebû Bekir bana; 'Sen genç ve akıllı bir adamsın, töhmet altında kalacağın bir husus bilmiyoruz. Hız. Peygamber'in vahiy kâtipliğini de yaptın; hemen Kur'an'ı araştır ve onu derle!' dedi. Allâh'a yemin ederim ki, bana bir dağın ağırlığını taşımayı teklif etselerdi, beni zorladıkları Kur'an'ı derleme görevinden daha ağır gelmezdi. Ebû Bekir'e; 'Siz, Hız. Peygamber'in yapmadığı bir işi mi yapacaksınız?' dedim. O da; 'Vallâhi bu işte hayır vardır.' cevabını verdi ve teklifinde ısrâr etti. Nihâyet Allah, onun ve Ömer'in gönlünün râzı olduğu şeye benim gönlümü de râzı etti.

Ben de hemen araştırmaya koyuldum; insanların hafızalarında olanlarla birlikte, kağıt, hurma dalı ve ince beyaz taş gibi malzemelerde yazılı âyetleri toplamaya başladım. Yalnız, Tevbe Sûresi'nin sonunu, 'zü'ř-şehâdeteyn' lakabıyla ma'rûf Ensardan bir zâtta buldum. Hız. Peygamber bu zatın şâhitliğini iki kişinin şehâdetine denk kabul etmişti. Zaten (Lekad cêeküm rasûlüm min enfüsiküm azîz) âyetlerini ondan başka kimsede bulamadım."

Mekkî el-Mukrî der ki; Bunun anlamı şudur; Zeyd ve diğerleri bu âyetleri ezberlemişlerdi, ama bir ara unuttular. Sonra ilgili âyetlerinin bu kişinin ezberinde olduğunu gördüklerinde hemen hatırladılar ve bu âyetlerin -Rasûlullah'tan (s.a.v.)öğrendikleri âyetler- olduğuna kesin kanaat getirdiler. Daha önce de

H.z.Peygamber'den (s.a.v.) işitip ezberledikleri bu âyetleri mushafa dâhil ettiler. Bu hususta onlara kimse muhalefet etmediğinden dolayı icmâ hâsıl olmuştur. Böylece onlar, ilgili âyetleri, sâdece -şâhitliği iki kişinin şâhitliğine denk olsa da- bu zâtın şehâdetiyle değil (oluşan icmâ ile) Kur'ân'dan bir bölüm olarak tesbit etmişlerdir. Zira Kur'ân, vahye dayandığı kesin tasdik ile oluşan bir tevâtür ve icmâ ile sâbittir. Onunla ilim ve amel vâcib olur. Aksi taktirde Kur'ân, (tevâtür ve icmâ olmaksızın) bir veya iki kişinin şehâdetiyle, yahut doğru şâhitliği kesin olmayan birinin şâhitliği ile sâbit olmaz.

Zeyd diyor ki; "Toplanan bu Kur'ân sahîfeleri, vefât edinceye kadar H.z. Ebû Bekir'in, onun vefâtından sonra da H.z. Ömer'in yanında koruma altına alınmıştı. O'nun ölümünden sonra da kızı Hafsa'da (v.45/665) kaldı. Nihâyet H.z. Osman, mushafı Hafsa'dan alıp istinsâh ettirdi ve tekrar kendisine îade etti."

İsmâil el-Kâdî, bir rivâyetinde Zeyd b. Sâbit'in şu sözlerine yer verir: "Ben, H.z. Ebû Bekir zamanında mushafı deri, kemik vs. malzemelere yazmışım. O vefât ettiğinde H.z. Ömer bir sahîfe halinde onu yazmış, yanında muhafaza etmişti. H.z. Ömer de vefât edince, mushaf H.z. Peygamber'in hanımı Hafsa'da kalmıştı."

Rivâyet edilir ki Hafsa'nın ölümüyle mushafı Abdullah b. Ömer (v.73/692) teslim almış; ondan da Mervan alarak, H.z. Osman nüshasıyla bu mushaf arasında bir farklılık (iddiası) olacağı ve dolayısıyla ihtilafın meydana geleceği endişesiyle parçalayıp yırtmıştır.

6. H.z. Osman'ın Mushafı Kureyş Lehçesiyle Bir 'Harf' Üzere Cem Etmesinin Sebebi

Bir kimse; "H.z.Osman'ın, Kur'ân'ı bir 'harf' ve bir lügat üzere mushaf içinde toplamasının, insanları bu mushaf etrafında bir araya getirip diğer mushafı yaktırmasının sebebi nedir?" diye bir soru soracak olsa şöyle cevap verilir;

Bu konuda İbn Şihâb (v.124/741) ve diğerlerinden birçok rivâyetler vardır. Onlardan birine göre, Huzeyfe b. el-Yeman (v.36/656), H.z. Osman döneminde cereyân eden Azerbeycan ve Ermenistan'ın fethinde bulunmuştu. İnsanların (ordu içindeki Müslüman askerlerin) Kur'ân lafızlarında, birbirlerini tekfir edecek derecede büyük bir ihtilafa düşüklerine şâhit olmuştu. Bu anlaşmazlıkların temelinde ise -daha önce açıkladığımız üzere- her bölge halkının H.z. Ebû Bekir ve H.z. Ömer zamanında,

kendilerine Kur'ân'ı ve dinlerini öğretmek üzere gelen kurrâ sahâbenin öğrettiği şekilde Kur'ân okumaları ve bu okuyuşlardaki ihtilaflar yatıyordu. Bunlar da manayı değiştirmeksizin lafızda meydana gelen, hem mana hem lafızda meydana gelen, -ki bunlar lafzın ziyâde veya noksan olması, takdim-te'hir, hareke ve i'rabdaki değişiklikler ve bir harfin yerine başka bir harfin gelmesi şeklinde ortaya çıkan ihtilaflar olup,- bazıları mushafın hattına uygun bazıları da uygun olmayan kıraatlerdir. Rasûlullah (s.a.v.) hayatta iken bu gibi ihtilaflar sahâbe tarafından bilindiği için, hiç kimse bir başkasının kıraatini inkâr etmiyordu. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.) onlara bu hususta ruhsat vermişti.

Nihayet bu ihtilaflı okumalar, Hz. Peygamber'in aslâ müsâde etmeyeceği bir seviyeye ve bu ruhsatı veren zât hakkında bilgisizlik noktasına ulaştınca, her topluluk bir diğerinin kıraatini inkâr etmeye, birbirlerine düşman olmaya başladı. Öyle ki birbirlerine; "Bizim kıraatimiz sizinkinden daha doğrudur" demeye başladılar. İş bu noktaya ulaştınca, Huzeyfe bu durumdan endişe duydu. Hemen halife Hz. Osman'ın yanına geldi ve ona şöyle dedi; "Ey Mü'minlerin Emiri! Bu ümmetin, Allah'ın kitabı hakkında, Yahudi ve Hristiyanlar'inkine benzer bir ihtilaf içine düşmemeleri için gerekeni yap!" Bunun üzerine Hz. Osman, Hafsa'da bulunan mushafı getirtti. Ardından da Ensar'dan Zeyd b. Sâbit, (Kureyş'ten de) Abdullah b. ez-Zübeyr (v.72/691), Saîd b. el-Âs (v.58/677) ve Abdurrahman b. el-Hâris b. Hişâm'ı (v.43/663) çağırıp, onlara Kur'ân'ı istinsâh etmelerini emretti.

Aralarında Zeyd b. Sâbit'in de bulunduğu Ensar ve Kureyşli on iki kişiyi toplayıp, onlara Kur'ân'ı toplama emrini verdiğine dâir rivâyetler de vardır.

Hz. Osman Kureyş'ten olan bu heyete; "Siz ve Zeyd Kur'ân'dan herhangi bir şey hakkında ihtilafa düştüğünüzde, onu Kureyş lehçesiyle yazın. Çünkü Kur'ân onların diliyle inmiştir." dedi.

Heyet, mushafı yedi nüsha olarak istinsah etti. Beş nüsha edildiği de söylenir. Ancak yedi nüsha ile ilgili rivâyetler daha çoktur. Hz. Osman bu mushaflardan her bölgeye bir nüsha gönderip, bunların dışındaki mushafları yaktırdı. Kaynar su içine attığı da rivâyet edilir. Böylece muhtelif bölgelerde yaşayan insanlar 'Osman Mushafı' etrâfında toplanmış oldu.

Bizim daha önce açıkladığımız üzere her bölge halkı, ellerinde mevcut bulunan kıraatlerden mushafın hattına uygun olanları okuyup, muhalif olanları terkettiler.

Enes b. Mâlik (v.91/717) bu hususta şöyle der; “Hz. Osman her bölge vâlisine bir mushaf gönderip, bunlara muhalif olan diğer nüshaları yakmaları için onlara emir vermiştir.”

Taberî, Osman Mushafı’ndan bahsederken şu görüşlere yer vermiştir;

“Ümmet, Hz. Osman’a bu hususta itaat ederek kendisine güvenmiş, yaptığı işin doğru ve isâbetli olduğunu anlamıştı. Onlar, halfeye itaat etmek ve gerek kendilerinin gerekse kendilerinden sonra gelen müslümanların maslahatlarını gözetmek için, âdil imamlarının terkedilmesini kesin olarak istediği (geri kalan) ‘altı harf’ ile kıraati terketmiştir. Öyle ki o kıraatlere dâir herhangi bir bilgi ve iz ümmetin hâfızasında kalmamıştır. Müslümanların, 'altı harf'i ve onunla ilgili bir meseleyi inkâr etmeden, bu kıraatleri terketmiş olmaları ve bunlara dâir herhangi bir iz ve eser kalmaması sebebiyle, bugün hiçbir kimsenin bu 'altı harf'i okumasının bir anlamı kalmamıştır. Müslümanların bugün okuyacağı bir 'harf' vardır; o da samimi ve şefkatli imamlarının kendileri için ihtiyar ettiği 'harftir'(kıraat); diğer 'altı harf' değil.”

Hârice b. Zeyd (v.99/717) babasının şöyle dediğini rivâyet etmiştir; “Mushafı istinsah ettiğimiz günlerde, daha önce Hz. Peygamber’den duyduğum (Mine’l-mü’minîne ricêlün sadekû) âyetini kaybetmişim. Hemen araştırmaya başladım ve o âyeti Huzeyme b. Sâbit’in yanında buldum -ki başka birinde böyle bir âyete rastlamamıştım- ve onu ilgili sûreye kaydettim.”

Mekkî el-Mukrî der ki; “Daha önce de açıkladığımız gibi, bu rivâyet, Zeyd’in Hz.Ebû Bekir döneminde Tevbe Sûresi’nin son iki ayetini kaybettiğini bildiren hadiseye dayanmaktadır. Şöyle ki onlar ezberleyip unuttukları o âyeti daha sonra bulduklarında hatırlamışlar, kendilerince daha önce bilinen âyet olduğuna kesin kanaat getirdikten sonra mushafa yazmışlardı. Zira onlar bahse konu olan âyeti, sâdece kendisinde buldukları kişinin şehâdetiyle kabul etmemişlerdi. Zaten bunun dışındaki bir yorum da uygun değildir. Bizim bu görüşümüzün doğru olduğunun delili ise, konuya ilişkin Zeyd’in şu sözleridir; “Ben o âyeti Hz. Peygamber’in okuduğunu duymuştum.” Onun Hz.Peygamber'den işitip ardından unutulması, daha sonra bulunduğu hatırlaması ve kendisiyle birlikte başkalarının da o âyetle ilgili kesin kanaat oluşturmalarının ardından aralarında meydana gelen icmâ ve kesin bilgiye dayanarak onu yazmaları, bahse konu

olan âyeti Hz.Peygamber'den işitmiş olmaları sebebiyledir. İşte onlar, hep bu yolla (icmâ ve kesin bilgiyle) âyetleri yazıp mushafa koymuşlardır.

Mushafi noktasız ve harekesiz yazmışlardı. Böylece her bölge halkının, mushafın hat karakteriyle mutâbakat içinde olan kendi kıraatlerini, (noktasız ve harekesiz olan) bu mushafın hat karakteri çerçevesinde okumaları mümkün olmaktadır. Meselâ; onlardan bir kısmı, (Min külli hadebin) âyetindeki 'hadebin' kelimesini 'hâ' ve 'bâ' harfleriyle diğer bir kısmı da (Min külli cedestin) şeklinde 'cîm' ve 'sê' harfleriyle okumuştur. Aynı şekilde bazı bölge halkı (yekussul hakka) ayetini 'sâd'ın teşdidi ile, bazıları da (yakdîl hakka) şeklinde 'dâd' harfiyle kıraat etmiştir. Benzer örnekler de böyledir. Hiçbir bölge halkı, takip ettikleri kıraatiyle mushafın hat karakterinin dışına çıkmamıştır.

İşte bu, Kur'ân'ın cem edilmesinin ve bu cem edilen mushafın hattında meydana gelen ihtilafın sebebidir.

Zeyd b. Sâbit'in; "Kıraat sünnettir." demiş, bu rivâyetle ilgili İsmâil el-Kâdî ise şu değerlendirmeyi yapmıştır; "Zannediyorum, Zeyd bu sözüyle, mushafın hat çerçevesi içinde kalan kıraat(ler)i kasetmektedir."

Konuyla ilgili olarak Muhammed b. Sîrin (v.110/728) şöyle demiştir; "Her bölge halkı, kendi kıraatlerini Arza-i Âhire'ye en yakın kıraat olarak değerlendiriyordu." Ali b. Ebî Tâlib (v.40/660)'in şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir; "Hz. Osman'ın mushaflar konusunda yaptığı icraatı ben de yapardım."

7. "Kur'ân 'Yedi Harf' Üzere İndirilmiştir" Meâlindeki Hadîsin Anlamı

Bir kimse; "Hz. Peygamber'in (s.a.v.), 'Kur'ân 'yedi harf' üzere indirilmiştir.' sözünün manasını nasıl anlamamız gerekir, bu sözle ne kastedilmiştir?" diye bir soru soracak olsa şöyle cevap verilir;

Bu sözün manası üzerinde insanlar çok ihtilaf etmiştir. Bizim bu husustaki inancımız ve görüşümüz -ki inşaallah doğrudur- şudur;

Kur'ân'ın kendileriyle nâzil olduğu 'yedi harf', Kur'ân'da bulunan farklı lügat (lehçe) ve kıraat esnasında işitilen lafızlardaki manalardır. Bu farklı lügatlar manası bir, lafzı ayrı; hem lafzı hem de manası ayrı olmak üzere şöyle meydana gelmiştir;

1- Bir kelimenin başka bir kelimenin yerine kullanılmasıyla –ki bu da iki şekilde gerçekleşir;

(yüseyyiruküm) âyetinin, (yensürüküm) şeklinde Mushafın hat karakterinde bir değişiklik olmadan okunması; ya da (sayhaten vâhideten) âyetinin , (zakveten vâhideten) şeklinde Mushafın hat karakterinin değişmesiyle okunması gibi

- 2- Bir lafzın ziyâde veya noksan olmasıyla.
- 3- Bir harfin ziyâde veya noksan olmasıyla.
- 4- Harekelerin yer değişmesiyle.
- 5- Harekeli harfin sâkin okunmasıyla.
- 6- Harfin teşdid ve tahfif edilmesiyle.
- 7- Takdim ve te'hir suretiyle.

Okuyuş esnasında işitilen ve bu şekilde farkedilen diğer ihtilaflar da böyledir.

Kıraat ihtilafları, bir kimsenin; “Yedi Harf, helal-haram, nâsih-mensûh, emir-nehîy vb. şeylerdir.” sözündeki gibi, kelimelerin ihtivâ gizli manaları kapsamamaktadır. Helal-haram, emir-nehîy gibi mefhumlar lafzın özünde gizli bir takım manalardır; mâhiyetleri onlara inanan kimsenin sorusuyla bilinir. Bunun delili şudur; Hz. Ömer, kendi okuyuşundan farklı olarak Kur’ân’ı kıraat eden Hişam’ın bu durumunu yadırgamış, ancak onun âyetin hükmünü değiştirdiğini ve Kur’ân’ın manasını tahrif ettiğini düşünmemiştir. Nitekim Hz. Peygamber, kendi huzurunda kıraat konusunda tartışan sahâbilere okumalarını emretmiş, onları dinledikten sonra kıraatlerini tasvip edip, kendilerine lafızlarının özünde gizli manalar hakkında herhangi bir şey sormamıştır; sadece okuduklarını dinleyip kıraatlerini onaylamıştır.

Eğer ‘yedi harf’, helal-haram, emir-nehîy, nâsih-mensûh vb. konuları ihtivâ etseydi, Hz. Peygamber; “Dilediğinizi okuyun, hangisini okursanız doğru yapmış olursunuz.” demezdi.

Kurrâdan bir kısmı; “yedi harf, manaları aynı olan farklı lafızlardır” görüşünü ortaya koymuştur ki bizim söylediğimizin manası da budur.

Mâlik b. Enes (v.179/795) ve onun dışındaki bazı âlimler de şöyle demiştir; “Yedi Harf, bir kimsenin (Ğafûrun rahîmün) yerine, (‘Azîzün hakîm) diye okumasıdır.”

Bugün Mushafın hat karakterine aykırı böyle bir kıraati okumak câiz değildir. Zira bu menedilmiştir.

Kıraatlerin içerdiği ihtilaflar yedi vecihte toplanabilir;

1- İhtilafın, mushafın hattını veya manasını değiştirmeyecek şekilde kelimenin geçici (i'râb), yahut kalıcı (binâ) harekelerinde meydana gelmesi. Meselâ;

(Meyseratün, Meysuratün), (Bi'l-buhli, Bi'l-behali), (Mê hünne ümmehêtihim, Mê hünne ümmehêtühüm)

Bu vechin misalleri çoktur. Bunlar içinde rivâyeti sahih, Arap dili vecihlerine uygun olanlar okunur. Zira bu kıraatler, hattın karakterine muhalif değildir.

2- İhtilafın, manayı değiştirecek, bununla birlikte anlamı tersine çevirmeyecek şekilde kelimenin geçici yahut kalıcı harekelerinde meydana gelmesi; -ki böyle bir ihtilafta mushafın hattı değişmez. Meselâ;

(Rabbunê bê'id beyne esfêrinê, Rabbenê bê'id beyne esfêrinê), (İz telekkavnehû, tülkûnehû), (İddekera be'de ümmetin, be'de immetin, be'de emehin)

Bu misaller de çoktur; ilk vecih gibi bu ihtilaflar da okunur.

3- İhtilafın, manaya zenginlik ve derinlik verecek şekilde, kelimenin harekesinin değil, harflerinin değişmesi sûretiyle meydana gelmesi; -ki böyle bir ihtilaf ilk bakışta mushafın hattında bir fark oluşturmaz. Meselâ;

(Nünşizühê, Nünşiruhê), (Füzzi'a an kulûbihim, Feze'a an kulûbihim), (Yekussu'l-hakka, Yekzî'l-hakka)

Bu vechin örnekleri de çoktur. Bu tür ihtilaflar da senedi sahih ve mushafın hattına uygun olduğu sürece okunurlar.

4- İhtilafın, mushafın hattına uymayacak şekilde kelimenin değişmesiyle meydana gelmesi -ki hat değişse bile manada bir fark meydana getirmez. Meselâ;

(İn kênêtil illê sayhaten vêhideten, İn kênêtil illê zekyeten vêhideten), (Ke'l-ihni'l-menfûş), (Ke's-sûfi'l-menfûş)

Bu çeşit kıraatler rivâyeti sahih olduğu sürece kabul edilir. Fakat mushafın hattına uymadıkları ve ahad haberle geldikleri için bugün okunmazlar.

5- İhtilafın, hem mushafın hattını hem de manayı bozacak şekilde kelimenin değişmesiyle meydana gelimesi. Meselâ;

(Elif lêm mîm Zêlike'l-kitêbü), âyetinin yerine (Elif lêm mîm Tenzîlü'l-kitêbü) şeklinde okumak.

Böyle bir kıraat, de mushafın hattına uygun olmadığı için aynı şekilde okunmaz. mushafın manasına zıt olmadığı sürece (rivâyeti sahih ise) kabul edilebilir.

Bu çeşit ihtilaflara ait pek çok örnek vardır. Her biriyle ilgili rivâyetlerin çok olması sebebiyle müstakil bir kitap yazmaya kendimizi zorlasaydık, bunu yapardık.

6- İhtilafın, takdim ve te'hir tarzında meydana gelmesi. Meselâ;

(Ve cêet sekratü'l-mevti bi'l-hakk) Hz. Ebû Bekir'in ölüm anında bu âyeti, (Ve cêet sekratü'l-hakki bi'l-mevt) şeklinde, takdim ve te'hir yaparak okuduğu rivâyet edilmiştir. İbni Mes'ud da âyeti bu şekilde okumuştur.

Böyle bir kıraat, manasının doğruluğu sebebiyle, rivâyeti sahih olursa kabul edilir. Ancak mushafın hattına muhalif olmasından dolayı okunmaz; zira ahad haberle gelmiştir.

7- İhtilafın, harf ve kelimelerde fazlalık yahut eksiklik şeklinde meydana gelmesi. Bu kıraat, hiç kimsenin kabul etmeyeceği farklı bir hüküm ortaya koymadığı sürece kabul edilir. Mushaflarda 'bir harf, yahut edatın isbat ve hazfi' ihtilaf konusu olduğu için okunur. Meselâ;

Berâe Sûresi yüzüncü âyetteki; (Tecrî tehtehê) cümlesinin (Tecrî min tehtihê) şeklinde; Hadîd Sûresi yirmi dördüncü âyetteki (Fe innellâhe hüve'l-ğaniyyü'l-hamîd),cümlesinin (Fe innellâhe ğaniyyün hamîd) şeklinde okunması.

Hz. Osman'ın çeşitli bölgelere gönderdiği mushaflardaki ihtilaflar (harf ve edat fazlalığı yahut eksikliği nev'inden olanlar dâhil) bu şekildedir. Bu tür ihtilaflar mushafların hattının dışına çıkmadığı sürece okunur. Mushafların, bir harf veya bir

edatın fazlalığı yahut eksikliği hususunda mevcut ittifakları sebebiyle de bunlara muhalif olacak bir vecih artık okunmaz. Mushafların herhangi birisinde ziyâde edilmeyen bir kelimenin kıraatte de ziyâde edilemeyeceği gibi, yine mushafların herhangi birisinde noksan bırakılmayan bir kelime de kıraatte noksan bırakılamaz.

Kıraat imamlarının imâle, idğam, izhâr, med, kasr, teşdîd, tahfif türünden ihtilafları ise birinci guruba dahildir. Çünkü bunlar, Arap dilinde câiz olup, sika râvi ve imamlardan rivâyet edilen vecihler olması münâsebetiyle Kur'ân'da da geçerlidir. Çünkü bu çeşit ihtilafların tamamı mushafın hattına uygundur.

Birçok âlim, kıraat ihtilaflarının bu yedi vechi ihtivâ ettiği görüşünü paylaşmıştır. İbni Kuteybe (276/889), İbni Şüreyh (476/1083) ve bu ikisi dışında bir çok âlim bu görüştedir. Biz de bu bilgileri, onların görüşlerinden devşirdik.

8. Kıraatlerin Çok Oluşunun Faydası

Bir kimse; “Kur'ân'ın birçok ‘harf’le okunması, onu bu şekilde okuyan kişiye ne fayda sağlar?” diye bir soru soracak olsa şöyle cevap verilir;

Allah, kullarına dinleri hususunda bir zorluk göstermemiş, onlara emrettiği şeylerde bir sıkıntı vermemiştir. Kendilerine Kur'ân'ın nâzil olduğu insanların (Araplar) kullandığı dil(in lehçeleri) farklılık arz ediyordu. Bir lehçeyi konuşmaya alışmış kişiler, diğerini telaffuz etmekte zorlanıyordu. Bu sebeple Allah, her kabîlenin kendilerine kolay gelecek başka bir lehçeyi veya alışmış oldukları kendi lehçelerini kullanabilmesi için, kitabını yedi lügat (lehçe) üzere indirmiştir ki bunlar, manaları bir, yahut ayrı ihtilaflı lafızlar olarak Kur'ân'da dağınık halde bulunmaktadır.

Alışmış oldukları lehçeye göre, kabîlelerden bir kısmı ‘hemze’, bir kısmı ‘tahfif’, bazıları ‘fetih’, bazıları da ‘imale’ lehçesini kullanıyordu. Kullandıkları lehçelerdeki geçici (i'râb) ve kalıcı (binâ) hareketlerle bu çerçevedeki ihtilaflarda da durum aynıdır. Öyle ki her topluluk, farklı lehçeleri giderek daha fasih bir şekilde kullanma melekesine sahip oluyor; Kur'ân'ı fitratlarına uygun olarak, kendi lehçesiyle yahut ona yakın bir başka lehçe ile okuyordu. Bu durum onlar için büyük bir kolaylık ve rahatlık sağlıyordu.

Farziyyet ifâde eden âyetlerin, hükümlerin, emir ve yasakların yirmi seneden daha fazla bir zaman dilimi içinde peyderpey gelmiş olması, Allah (cc)'ın Kur'ân'da kullarına gösterdiği kolaylığın bir tezâhürüdür. Kur'ân'ın nüzûlündeki bu hikmet, onun daha kolay kabul edilip kavranmasına zemin hazırlamıştır. Eğer Kur'ân'ın tamamı bir defada inseydi, bu durum muhataplarına zor gelir, onlara sıkıntı verirdi.

İşte Allah (cc), farzları peyderpey indirmek sûretiyle kendilerine iyilikte bulunmuştur. Öyle ki onlar herhangi bir farzı, onunla devamlı amel edip zaman geçtikçe onu kanıksamak sûretiyle âdetâ unuttukları vakit bir başka farz nâzil oluyordu. Allah'ın kullarına sağladığı bu kolaylık, dinini tamamlamasına kadar devam etmiştir. Şüphesiz Allah'ın nimetleri sayılamayacak kadar çoktur.

Bu kolaylık ve müsâmaha anlayışının Kur'ân'da bir başka benzeri de şudur; Allah, nüzûlü devam ederken her insanın Kur'ân'ı bütünüyle derleyemeyeceğini ve onun ortaya koyduğu hükümleri tam manasıyla kavrayamayacaklarını bildiği için, Kur'ân'ın bir çok sûresinde kıssa, tahzîr, tahvîf, tevhîd, ba's ve neşr ile alâkalı gaybî haberleri ve bunlara dair delilleri tekrarlamak sûretiyle anlatmıştır ki muhataplardan bir kısmı, kendisine ulaşan sûrelerdeki bu konuları genel olarak, bir kısmı muttâlî olabildiği Kur'ân sûrelerinde bütünüyle, nihâyet sâdece bir sûreden haberdar olan bir kişi de anlatılan bu mevzuların büyük bir bölümünü o sûrede görebilme imkânına sahip olsun. Böylece hiç bir kimse, Allah'ın kullarına bildirilmesini istediği hususlar çerçevesinde, ihtiyaç duyulan herhangi bir mevzu'u kaçırmazın.

Görüldüğü üzere, bu tekrarlarda büyük bir incelik ve hakîkate eridirecek açık bir rehberlik vardır. Bütün bunlar Allah'ın kullarına bir lütfudur. O'nun kullarına nimet ve iyilikleri de pek çoktur. Eğer bunların ardına düşersen, daha birçok örnek bulman mümkündür.

9. Meşhur Yedi Kıraat İmamların Vârid Olan İhtilafların Fazla Olmasının Sebebi

Bir kimse: “Bu imamlardan gelen ihtilafların çok olmasının sebepleri nelerdir ki onlardan her biri, hocalarından okudukları kıraatler içinden seçtikleriyle infirâd etmişler, müstakil bir kıraat oluşturmuşlardır?” diye bir soru soracak olsa kendisine şöyle cevap verilir;

Kurrâ imamlardan her biri, birçok kişiden farklı kıraat okumuş ve bunları okuduğu şekilde nakletmiştir. Böylece onlar kısa bir zaman içinde, öğrendikleri kıraatleri insanlara okutan kişiler olmuşlardır. Kendilerine her hangi bir kıraati okuyan kimseyi, okuduğu kıraat, daha önce hocalarından okuyup öğrendikleri kıraatlerden birine uyduğu sürece reddetmemişlerdir.

Nâfi'nin şu sözünü duymadın mı? “Yaklaşık yetmiş tabîiden kıraat okudum, iki kişinin ittifak ettiği kıraati aldım, bir kişinin rivâyet ettiği kıraati ise terk ettim.” Allah daha iyisini bilir ki Nâfi bu son sözünüle mushafın hattına muhalif olan kıraati kasdetmektedir. O, imamlardan iki kişinin ittifak ettiği kıraati kendisine okuyan kimseyi de reddetmezdi. Kendisinden rivâyet edildiğine göre Nâfi, kendi okuduğu bütün kıraatleri insanlara da okutmuştur. Öyle ki kendisine, “Rivâyet ettiğiniz kıraatler içinden seçtiğinizi size okumak istiyoruz” denilmiştir.

İşte, Nâfi'nin üvey oğlu ve aynı zamanda önde gelen talebelerinden Kâlûn (v.220/835) ile yine en meşhur öğrencilerinden Verş (v.197/812); ‘kat’, ‘hemze’, ‘tahfif’, ‘idğam’ vb. kıraat vecihlerinde üç binden fazla yerde ihtilaf etmişlerdir. Nâfi'nin râvîlerinden hiç birisi Verş rivâyetine muvafakat etmemiş; o rivâyeti Verş'in dışında hiç kimse Nâfi'den nakletmemiştir. Bu da şöyle olmuştur; Verş'in, kendi memleketinde öğrenip hocasına okuduğu bir kıraat, Nâfi'nin bir kısım imamlardan okumuş olduğu rivâyete muvafik olunca, İmam Nâfi onu bu hal üzere bırakmıştır. Kalun ve diğerlerinin okudukları da böyledir.

Kıraat imamlarının râvîlerinden gelen ihtilaflar hakkında verilecek cevap budur. Kendisinin dışında bir kaynaktan gelen rivâyete göre, Nâfi, hocalarından okumuş olduğu kıraatlere uyduğu sürece kendisine okuyan talebelerinden hiç birini reddetmemiş; “Bize seçtiğiniz rivâyeti okutun!” denildiğinde de onu okutmuştur.

10. Derece ve İlim Bakımından Kendilerinden Daha Üstün Âlimler Mevcut Olmasına Rağmen Yedi Kıraat İmamının Meşhur Olmasının Sebepleri

Bir kimse: “İlmî bakımdan daha üstün âlimler dururken yedi kıraat imamının daha çok tanınıp bilinmesi ve ‘yedi harf’in mecâzî olarak kendilerine nisbet edilmesinin sebebi nedir ki onlar, dereceleri ve kıymetleri çok daha üstün olan diğer âlimleri geride bırakarak, zamanımızın en şöhretli imamları olmuştur?” diye bir soru sorsa şöyle cevap verilir;

Hicrî ikinci ve üçüncü asırlarda kıraat imamlarının râvîlerinin hem sayıları hem de aralarındaki ihtilaflar çoktu. Kıraat âlimleri hicrî dördüncü asırda, kolayca muhafaza ve disipline edilmesi düşüncesiyle mushafın hat karakterine muvafık kıraatlerde sınırlama yoluna gittiler. Bu sebeple, güvenilir ve rivâyetinde sağlamlığı ile şöhret bulmuş dindar, âlim, tecrübeli, meşgul olduğu işteki mahâretiyle tanınan, yaptığı nakillerdeki adâleti, okuyup rivâyet ettiği hususlardaki güvenilirliği ve okuduğu şeylerle ilgili bilgi birikimi hakkında yaşadığı muhitteki insanların ittifak ettiği bir imama yöneldiler ki onun kıraati, kendi bölgelerine nisbet edilen mushafın hattının dışına çıkmıyordu. Böylece onlar, Hz. Osman'ın mushaf gönderdiği her bölgeye vasıfları mezkur ve kıraati de o bölgeye uygun bir imam tahsis etmişlerdi.

Nitekim Ebû Amr Basra'da, Hamze ve Âsım Kûfe ve civarında, el-Kisâî Irak'ta, İbni Kesîr Mekke'de, İbni Âmir Şam'da ve nihâyet Nâfi de Medine'de o bölge insanların imamı olarak tanınmaya başladı. Herbiri meşhur imamlardandı. Ömürleri kıraat okutmakla geçmiş, kendilerinden kıraat okumak üzere çeşitli bölgelerden çok sayıda talebe gelmiş ve bunlar mezkur imamlara ait ihtilaflı rivâyetleri nakletmeye ve okumaya devam etmişlerdir.

Kıraat imamlarının sayıları üzerinde ilk sınırlama çalışmasını, hicrî üç yüz tarihinden önce Ebû Bekir İbni Mücâhid (v.324/912) gerçekleştirmiş; kendisinden sonra bu zamana kadar gelenler de ona tâbî olmuştur. Bununla birlikte, bu yedi kıraat dışında kalan kıraatler ile onlardan sonra gelenlerin kendilerine ihtiyâr edindikleri rivâyetler bu güne kadar terkedilmemiştir. Meselâ; Ya'kûb el-Hadramî'nin kıraati terkedilmiş değildir. Âsım el-Cuhderî (130/747), Nâfi'nin hocalarından Ebû Ca'fer (130/747) ve Şeybe kıraatleri ile Ebû Hâtim, Ebû Ubeyd ve el-Mufaddal'a (o.168/784) ait ihtiyârî vecihler de terkedilmemiştir. Doğudaki bütün şehirlerde, bunların dışında kalan kişilerin kıraat çerçevesindeki ihtiyârî vecihleri için de durum aynıdır.

İhtiyârî vecihlere sahip bu kişiler, bir topluluktan bir kıraat ve muhtelif rivâyetler okuduktan sonra, onlardan her biri, okuyup rivâyet ettikleri içinden bir kıraati ihtiyâr etmiştir ki artık o kıraat, ihtiyâr ifadesiyle kendisine nisbet edilmiştir.

Taberî ve başkalarının da buna benzer ihtiyârî vecihleri vardır. Onların bu ihtiyârî vecihlerinden çoğu, ancak şu üç vasfi taşıması şartıyla kıraat sayılmıştır. Bunlar da; Arap dili vecihlerine tam bir muvâfakat, mushafın hat karakterine uygunluk ve

umumun icmâsıdır. Taberî ve diğer bazı kıraat âlimleri için umumun icmâsı, Medine ve Kûfe ehlinin ittifâkiyle hâsıl oluyordu. Onlara göre böyle bir ittifak, ihtiyârı vecih edinmeyi gerektirecek kuvvetli bir delildir. Aynı zamanda onlar, bazan Haremeyn ehlinin icmâsını, bazen da Nâfi ve Âsım'ın ittifaklarını, ihtiyârî vecihler için esas kabul etmişlerdir. Zira bu iki imamın kıraati en güvenilir olduğu gibi, senetlerinin sıhhati ve Arap dili içindeki fesâhatları itibariyle de en önde gelmektedir. Fesâhat bakımından bunlardan sonra ise özellikle Ebû Amr ve el-Kisâî kıraatleri gelir.

11. Kıraatleri Tercih Edilen Kurrânın Sayısı Niçin Yedi Olarak Tesbit Edilmiştir?

Bir kimse: "Kıraatları ihtiyâr edilen kurrâ sayısı, daha fazla veya daha az değil de neden 'yedi' olarak tesbit edilmiştir?" diye bir soru soracak olsa kendisine şöyle cevap verilir;

Kurrânın 'yedi' sayısı ile tesbit edilmesinin iki sebebi vardır: Birincisi, kurrâ adedinin, Hz. Osman'ın yazdırıp çeşitli bölgelere gönderdiği Mushafların; ikincisi de Kur'ân'ın kendileriyle nâzil olduğu harflerin sayısı olan 'yedi'ye tekâbül etmesidir. Bununla beraber, kurrâ adedinin daha çok veya daha az olmasına da bir engel yoktur. Çünkü kendisine güvenilen (sika) râvilerin adedi, bilinenlerden daha çoktur.

İbni Cübeyr el-Mukrî (v.258/871), -ki İbni Mücâhid'den öncedir- *Kitâbü'l-Hamse* adlı bir kitap yazmış ve onda beş kurrâya yer vermiş, bir başka müellif de *Kitâbü's-Semâniyye* isimli bir kitap yazarak mevcut yedi kurrâya Ya'kûb el-Hadramî'yi ilâve etmiştir.

Bu konu oldukça geniştir; burada aslolan şey şudur: Bir ihtilaf, birlikte yahut ayrı ayrı yetmiş bin kişi tarafından rivâyet edilse de senedi sahih, Arap dili vecihlerine uygun ve mushafın hat karakterine muvâfık olduğu sürece, nass ile sâbit 'yedi harf'e dâhildir. İster yedi isterse yedi bin kurrâdan rivâyet edilmiş olsun, kıraatlerin kabul edilebilmesinin olmazsa olmaz şartı, işte budur. Bunu bil ve hükmünü ona göre ver.

12. Kur'ân'ın Ezber Yolu İle Derlenmesi

Bir kimse; “Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında, sahâbe arasında Kur'ân'ın tamamını ezberleyen olmuş mudur ki bugün onların ezberleyip okudukları Kur'ân hakkında kalpler tatmin olsun?” diye bir soru soracak olsa kendisine şöyle cevap verilir;

Âlimler Hz. Peygamber döneminde Kur'ân'ın tamamını ezberleyen kimseler hakkında ihtilaf etmiştir. Bir grup; “Hz. Peygamber (s.a.v.) vefât ettiğinde şu dört kişi Kur'ân'ı bütünüyle ezberlemiştir” diyerek, Ubey b. Kâ'b, Muaz b. Cebel (v.18/639) ve Zeyd b. Sâbit'in isimlerini zikretmişlerdir. Bazıları bunların arasına Hz. Osman ve Temim ed-Dârî'yi (v.40/660), bir kısmı da Hz. Osman'la beraber Ebu'd-Derdâ'yı (32/652) dâhil etmiştir.

İbni Uyeyne (v.198/813), eş-Şa'bî'den (v.105/723) şunu nakleder; “Hz. Peygamber döneminde, tamamı Ensar'dan olan altı kişi dışında kimse Kur'ân'ı bütünüyle ezberlememiştir. Bunlar Ubeyy, Muaz, Ebu'd-Derdâ, Sa'd b. Ubeyd el-Kâfî (v.16/637), Ebû Zeyd (v.15/636) ve Zeyd dir.”

eş-Şa'bî, Zeyd b. Sâbit hakkında; “O, ashab içinde Kur'ân ve ferâiz konusunda üstün bir mevkiye sahipti.” demiştir.

Enes de; “Kur'ân'ı Hz. Peygamber döneminde dört kişi bütünüyle ezberlemiştir. Bunlar Ubey b. Ka'b, Muaz b. Cebel, Zeyd b. Sâbit ve Ebû Zeyd'dir.” demiş; Kendisine; “Ebu Zeyd kimdir?” diye sorulduğunda; “O, benim amcalarımdan biridir.” cevabını vermiştir.

Rivâyet edilmiştir ki, Hz. Peygamber döneminde, Kur'ân'ı (Ensar içinde) ilk ezberleyen kişi Sa'd b. Ubeyd; Hazreçliler arasında ise Ubeyy b. Ka'b, Muaz b. Cebel, Zeyd b. Sâbit, Ebu'd-Derdâ ve Ebû Zeyd'dir.

Bu konuda İbni Abbas da şöyle demiştir: “Hz. Peygamber zamanında Kur'ân'ı tamamıyla ezberleyen dört kişi vardır ki bunlar, Muaz b. Cebel, Ubeyy b. Ka'b, Mucemmi' b. Cârîye ve Ebu Huzeyfe'nin azatlısı Sâlim'dir (12/633).”

Mushafın yazıldığı ‘harf’ (kıraat) hususunda ihtilaf edilmiş, bunun Zeyd b. Sâbit yahut Ubeyy b. Ka'b ‘harf’i olduğu görüşü ileri sürülmüştür. Son görüşün ileri sürülmesinin sebebi, Ubeyy'in kıraatinin Hz. Peygamber'in ‘arza-i âhire’de okuduğu

kıraate dayanmış olmasıdır. Böyle olmakla birlikte rivâyetlerin çoğu, mushafın Zeyd b. Sâbit 'harf'i üzere yazıldığı görüşünü benimsemiştir. Bizim burada 'Zeyd'in harfi' diye ifâde ettiğimiz sözün anlamı, onun kıraati, rivâyeti ve tarîki demektir.

İbni Mes'ud'un Hz. Peygamber zamanında Kur'ân'ın tamamını ezberlemediği hususunda bir ihtilaf yoktur. Kendisi şunu söylemiştir; "O dönemde ben yetmiş küsur sûre ezberlemiş, bunların yetmişini de bizzat Hz. Peygamber'den öğrenmişim."

Bir kimse: "Rivâyete göre Hz. Peygamber, 'Kur'ân'ı şu dört kişiden alınız: Abdullah b. Mes'ud, Ubeyy b. Ka'b, Muaz b. Cebel ve Ebû Huzeyfe'nin âzatlısı Sâlim' buyurmuş ve bunlar içinde Zeyd'in isminden bahsetmemiştir. Halbuki siz, gerek kıraat meselesini gerekse mushafın derlenmesi faaliyetini Ubeyy ve Zeyd'e nisbet ediyorsunuz?" diye bir soru soracak olsa kendisine şu cevap verilir;

Âlimlere göre, Hz. Peygamber'den gelen bu emir, Resûlullah'ın (s.a.v.) kendilerine nisbet ettiği vasıfla henüz o dönemde şöhret olmamış bu gurup üzerine insanların dikkatini çekmek içindir. Onların bu durumlarının bilinmesi için Hz. Peygamber uyarıda bulunmuş; Zeyd b. Sâbit ve Ali b. Ebî Tâlib gibi Kur'ân sahasındaki ilmî derecesi ve kıymeti herkes tarafından bilinen, fazîletiyle tanınan meşhur kimselerden ise bahsetmemiştir.

Denilir ki; Hz. Peygamber bu sözü tam yerinde söylemiştir. Zira o dönem, ashab içinde adı geçen bu kişilerden daha güzel Kur'ân okuyan kimse yoktu. Bir süre sonra Hz. Peygamber onların seviyesinde, hatta Zeyd ve Ali gibi onlardan daha güzel okuyanlardan da bahsetmiştir.

Eğer, "Hz. Peygamber; 'Kur'ân'ı, nâzil olduğu günün tâzeliği ile sıcağı sıcağına okumak isteyen kimse, onu İbn Ümmi Abd'in -İbni Mes'ud'un- kıraatiyle okusun', ve 'Allah'ın kelâmını nâzil olduğu günün tâzeliği ile sıcağı sıcağına duymak isteyen, onu İbn Ümmi Abd'in ağzından dinlesin' buyurduğu halde bugün İbni Mes'ud kıraati terkedilmiş, İmam Mâlik (v.79/795) gibi bir kısım âlimler de ona nisbet edilen kıraati okumaktan insanları menetmiştir." denilecek olsa, buna verilecek cevap el-Huseyn b. Ali el-Cu'fî'nin (v.203/818) şu sözüdür;

"Bunun manası şudur; İbni Mes'ud Kur'ân'ı tertil üzere okurdu. Hz. Peygamber bu sözle insanları tertil üzere Kur'ân okumaya teşvik etmiştir. Bunun delili de

Rasûlullah'ın (s.a.v.); 'İbni Mes'ud'un ağzından dinlesin' hadîsidir. Bu şekilde Rasûlullah Kur'ân'ın tertil üzere dinlenmesini de teşvik etmiştir." Cu'fi sözüne şöyle devam eder; "Hadîsin anlamı şudur; Hz. Peygamber bu sözülle İbni Mes'ud'un mushafın hattına muhalif olan kıraatini değil, tertil üzere okuyuş tarzını kasetmiştir. Ümmetini de Kur'ân'ı tertil üzere okuma hususunda teşvik etmiştir. Çünkü Allah, Rasûlüne 'Kur'ân'ı tertil üzere oku' âyetiyle bu hususu emretmiştir."

Ben de derim ki; "Hz. Peygamber'in onun okuduğu 'harfi kasetmiş olması uzak bir ihtimâl değildir. Biz İbni Mes'ud'un kıraatini, mushafa muhalif olmadığı sürece okur, tâkip eder, rivâyet eder ve ona bugün de îtibâr ederiz. Eğer mushafa muhalif olursa o takdirde okumaz, ama tekzip de etmeyiz. Zira o kıraat ahad haberle rivâyet edilmiş olup icmâ dışına çıkmıştır. İcmâ ise ahad haberden evlâdır. Ayrıca biz, icmâ dışına çıktığı için o kıraatin gerçekten İbni Mes'ud'a ait olduğunu da kesin olarak bilemeyiz. Bu nedenle İmam Mâlik ve bazı âlimler onunla ilgili olarak; 'İbni Mes'ud'a nisbet olunan kıraat' demiştir. Dikkat edilirse burada, 'ona nisbet olunan' ifadesine yer verilmiş, 'İbni Mes'ud kıraati' denmemiştir. Bir insana nisbet edilen şey ona ait olmayabilir. Bu sebeple İsmâil el-Kâdî demiştir ki; "İbni Mes'ud ve diğerlerinden mushafın hattına muhalif olarak rivâyet edilen bir kıraati, bugün bir kimsenin okuması gerekmez. Çünkü insanlar o kıraatin İbni Mes'ud'un kıraati mi yoksa bir kısım hadis râvîlerinin rivâyeti mi olduğunu mutlak anlamda bilemezler. Doğruluğu sâbit olan bir haberi bırakıp, sıhhat derecesi kesin olmayanı tercih etmek de câiz değildir.

Biz de bu sözü, daha önce geçtiği üzere açıkladık ki Mâlik ve diğerlerinin görüşleri de böyledir. Onlar da, bu tesbitleriyle mushafın hattına muhâlif olan kıraati kasetmişlerdir; o kıraat de bugün okunmaz.

Hz. Ömer; "Aramızda fıkıh bilgisi en üst düzeyde olan Ali, en güzel Kur'ân okuyamız ise Ubeyy'dir." demek sûretiyle, adı geçen sahâbilerin daha çok uzman oldukları alana işâret etmiştir. Yoksa onlar fıkıh ve Kur'ân dışındaki ilimleri de biliyorlardı. Ubeyy'in, Hz. Peygamber'in 'arza-i âhire'de takarrur etmiş. kıraatine zaman olarak en yakın kişi olduğu ve kendisi hakkında Hz.Peygamber'in; "Allah bana, sana Kur'ân okumamı emretti..." buyurduğu rivâyet edilmiştir. Bunun manası şudur: Ubeyy'in, Hz. Peygamber'in kıraatini doğrudan kendisinden öğrenmesi, Kur'ân'ın lafızlarını ve bunların tertil tarzını duyması için Resûlullah ona okumakla

emrolunmuştur; yoksa Hz. Peygamber'in Ubey'den bir şey öğrenmesi söz konusu değildir.

Hz. Ebû Bekir, hurma yaprakları ve dallarına yazılı Kur'ân âyetlerini derleme faaliyeti için özellikle Zeyd'i seçmiş, sahâbeden hiç kimse buna itiraz etmemiştir. Sonra Hz. Ömer Kur'ân'ın bir sahîfede toplanması işini husûsi olarak Zeyd'e vermiş, yine karşı çıkan olmamış, Hz. Osman'ın mushafın derlenmesi faaliyetinde baskasıyla birlikte özellikle Zeyd'i vazifelendirmesine de sahâbeden hiç kimse muhalefet etmemiştir.

Bütün bunlar, Zeyd'in üstünlüğünün, geniş ilminin, güvenilir ve sağlam olduğunun apaçık delilleridir. Hz. Peygamber'in vahiy kâtipliği için Zeyd'i özel olarak seçmesi de bu delilleri ayrıca kuvvetlendirmektedir.

Zeyd'in, Hz. Peygamber zamanında Kur'ân'ı cem etmesi (vahyi yazması) ve Ubeyy gibi doğrudan Resûlullah'tan okuması gibi özellikleri sebebiyle, sahâbe onu Kur'ân'ı derleme faaliyetinde özellikle seçmiştir. Yine aynı sebeplerden ötürü birçok kurrâ, kıraatlerini Ubeyy ve Zeyd'e nisbet etmişlerdir.

Denilse ki; "Sen, Zeyd'den bahsederken onun şu sözlerine yer vermiştin; 'Biz Ebû Bekir zamanında şu âyeti, Osman'ın halifeliği döneminde de bir başkasını kaybetmiştik. Daha sonra onları falan falan kimselerde bulunca tesbit ettik.' Oysa ki Zeyd, Ebû Bekir tarafından kendisine Kur'ân'ın derlenme emri verildiğinde demiştir ki; 'Ben Kur'ân âyetlerini insanların hâfızalarından ve şu şu malzemelerden topladım.' Bütün bunlar, Zeyd'in Hz. Peygamber döneminde Kur'ân'ı ezberlemediğini göstermektedir. Eğer Zeyd Kur'ân'ı ezberlememişse, bu halde Hz. Peygamber'e nasıl okumuştur?"

Bunun cevabı şudur; Öncekilerden ve sonrakilerden Kur'ân'ı ezberleyen bir kimsenin bir veya daha çok âyette şüpheye düşmesi, bir âyetin veya bir harfin, hatta daha fazlasının o kişinin hâfızasından silinmesi yadırganacak bir durum değildir. Bu durum, o kişiye Kur'ân hâfızlığının nisbet edilmesine ve onun Kur'ân'ı bir başka kişiden okumasına engel teşkil etmez. Bununla birlikte kendisine Kur'ân hâfızlığı nisbet olunan kişi hakkındaki insanların genel kabulü, o kişinin hâfızasındaki Kur'ân âyetlerinin daha fazla olması yönündedir. Ancak hiç bir Kur'ân hâfızı bir takım vehim, şüphe ve hatalardan tamamen uzak değildir. İnsanlar bu hususta -ezberledikleri âyetler itibariyle- birbirlerine üstünlük taslarlar. Bir kısmı hâfızasındaki ezber miktarının azlığına rağmen,

hıfzının kuvvetliliği ile övülür. Bir kısmının ise ezberlediği âyet sayısı çoktur. Bu durum o kimseyi Kur'ân hâfızı olmaktan çıkarmaz. Zira o kimse, şüphesiz Kur'ân'ın çoğunu ezberlemiştir.

Hız. Peygamber'in de namazda Kur'ân okurken, bazı âyetleri hatırlamadığı olmuştur. Bundan dolayı bir kimse, Hız. Peygamber'in Kur'ân'ı ezberlemediğini söyleyebilir mi?

Zeyd b. Sâbit'in, 'Kur'ân'ı insanların hâfizalarından topladım' sözünün anlamı, onun kendi hâfızasındaki Kur'ân âyetlerini, başkalarının hâfızasında bulunanlarla mukâyese ederek pekiştirmek arzusudur. İnsanların hâfizalarında unutulmuş, yahut vehmedilen bir şeyi karşılaştırmak niyetiyle derlemeyi istemiş olması da câizdir. Bunun tabii sonucu olarak Zeyd, kendisinin unuttuğu bir âyeti başkası hatırlattığı vakit hemen onu hatırlar ve hakkında kesin bilgiye sahip olur. İlgili âyeti kendisi de önceden ezberlemiş olduğundan, artık onu kesin olarak tesbit etmiş olur. Ayetleri bu şekilde tesbit faaliyetinde hiç kimse Zeyd'e muhalefet etmemiş, bu hususta icmâ hâsıl olmuştur. Daha önce de açıkladığımız gibi, Zeyd, Kur'ân'ı derleme ve tesbit faaliyetinde haber-i vâhidi kabul etmemiştir.

Eğer; "Meşhur yedi kurrâdan ve onlardan önceki imamlardan bazıları, kıraatlerini İbni Mes'ud, Hız. Ali ve Hız. Osman'a isnad ediyorlar, -ki bunların kıraatleri de Hız. Peygamber'e dayanır- halbuki bu kişiler Hız. Peygamber döneminde Kur'ân'ı ezberlememiştir; nasıl oluyor da ezberlemedikleri halde Hız. Peygamber'e okuyor ve kendisinden kıraat naklediyorlar?" diye bir soru sorulacak olsa şu cevap verilir;

Hız. Peygamber döneminde Hız. Osman'ın Kur'ân'ı ezberlediğine dâir rivâyet vardır. İbni Mes'ud'a gelince, o da şöyle demiştir; "Ben Hız. Peygamber'den doğrudan yetmiş sûre okudum. Her ramazan ayında kendisine Kur'ân'ın arz olunduğunu, vefât ettiği sene bunun iki kere vâki olduğunu da bilirim. Hız. Peygamber bu işini bitirince kendisine okurdum; o da bana, bu işi güzel yaptığımı söylerdi."

Muhtemeldir ki İbni Mes'ud, yetmiş sûrenin dışındakileri Hız. Peygamber'in vefâtından sonra O'ndan okuyan bir sahâbiden öğrenmiş ve kıraatini Hız. Peygamber'e isnâd etmiştir. Muhtemeldir ki o, Kur'ân'ı Hız. Peygamber'in huzurunda okuyarak kıraat etmiş, Kur'ân'ın bütününün ezberini ise ancak Hız. Peygamber'in vefâtından sonra

tamamlamıştır. İbni Mes'ud'un Hz. Peygamber'den Kur'an'ı dinlemiş (semâ) olması da câizdir ki dinleyerek öğrenme, okuyarak öğrenme gibidir.

Hiz. Ali ve Hiz. Osman hakkında -ki onlar da Hiz. Peygamber döneminde Kur'an'ın tamamını ezberlememiş iseler de- görüşümüz böyledir. Bununla birlikte kıraat imamları, ekseriyetle kıraatlerini Ubeyy ve Zeyd vâsıtayla Hiz. Peygamber'e isnâd etmişlerdir ki bu ikisinin doğrudan Hiz. Peygamber'den okuduğu kesindir.

13. Yedi Harf Hakkındaki Bazı Hadisler

Bu bölümde, daha önceki tespitlerimizin doğru olduğunu gösteren 'yedi harf' hakkındaki hadislerden bazılarını aktaracağız. Konuya ilişkin meşhur rivâyetlerle birlikte, İsmâil el-Kâdî, Ebû Ca'fer et-Taberî ve bu ikisinden daha üst seviyedeki âlimlerin görüşlerine de yer vereceğiz. Konunun kısa ve öz olması için, hadislerin yalnız metin kısımlarını veriyoruz.

1- Hiz. Ömer ve Hişâm b. Hakîm b. Hizâm (v.15/636'dan sonra) kıssasıyla ilgili rivâyetten ve Hiz. Ömer'in, Hişâm'dan Furkan Sûresini Hiz. Peygamber'in kendisine okuttuğu kıraatten farklı bir şekilde okuduğunu işitince şöyle dediğinden bahsetmiştik; "Neredeyse üzerine atılacaktım, ama (namazımı) bitirinceye kadar bekledim. Sonra yakasından tutup Hiz. Peygamber'e götürdüm. Dedim ki; 'Yâ Rasûlallah! Bu adam, Furkân Sûresini, senin bana öğrettiğinden farklı olarak okuyor.' Bunun üzerine Hiz. Peygamber Hişâm'a; 'Oku!' dedi. O da kendisinden işittiğim kıraat üzere okudu. Hiz. Peygamber; 'Böyle indirilmiştir.' cevabını verdi. Bana da; 'Oku!' dedi. Ben de okuyunca buyurdu ki; 'Böyle indirilmiştir. Muhakkak ki Kur'an, 'yedi harf' üzere indirilmiştir; ondan kolay olanı okuyun"¹³⁶

2- Amr b. el-As'ın (v.58/677) âzatlısı Ebû Kays şöyle rivâyet etmiştir; "Sahâbeden birisi Hiz. Peygamber döneminde bir âyet okumuştur. Amr dedi ki; 'Âyet, bu adamın okuduğunun aksine şöyle şöyledir.' Âyeti okuyan kişi; 'O âyeti, bize Hiz. Peygamber okuttu' karşılığını verince birlikte Hiz. Peygamber'e gittiler. İçlerinden birisi; 'Yâ Rasûlallah! şöyle şöyle bir âyet' dedi ve okudu. Hiz. Peygamber ona; 'Doğru okudun' cevabını verdi. Diğer; 'Yâ Rasûlallah! Sen, bize bu âyeti benim okuduğum şekilde okutmuşsun.' deyince, Hiz. Peygamber şöyle buyurdu; "Tabî ki öyle okuttum, bu

¹³⁶ Ebû Dâvûd, Vitr, s. 22

Kur'ân 'yedi harf' üzere indirilmiştir. Hangisini okursanız doğru yapmış olursunuz. Kur'ân hakkında aslâ şüphe etmeyin; zira böyle bir şey küfürdür.”¹³⁷

3- Ebû Cuheym şöyle rivâyet etmiştir; “İki kişi Allah'ın kitâbından bir âyet hakkında ihtilaf ettiler. Biri; ‘O âyeti Hz. Peygamber'den öğrendim’ deyince diğeri; ‘Ben de Hz. Peygamber'den öğrendim’ karşılığını verdi. Bunun üzerine birlikte Hz. Peygamber'e gidip durumu O'na arz ettiler. Hz. Peygamber buyurdu ki; ‘Kur'ân 'yedi harf' üzere indirilmiştir; size şüphe etmekten men ederim. Çünkü Kur'ân hakkında şüphe etmek küfürdür.”¹³⁸

4- İbn Ebî Leylâ (v.83/702) rivâyet etmiştir; “Ashabtan biri Kur'ân okur; onu işiten diğeri bir sahâbî okunan âyeti kabul etmez ve der ki; ‘Onu sana kim okuttu?’ O da; ‘Rasûlullah’ cevabını verir. Âyeti okuyan; ‘Hz. Peygamber bana şöyle şöyle okutmuştu’ deyince, diğeri; ‘Haydi Ubeyy'e gidelim’ der. Ubeyy'e gidip sorarlar. O da her ikisinin okuduğundan farklı olarak kıraat eder ve sorar: 'Size bu kıraati kim okuttu?' Onlar; ‘Hz. Peygamber’ cevabını verir. Bunun üzerine Ubeyy; ‘İçime şeytan vesvese verdi, gelin Hz. Peygamber'e gidelim’ der. Huzura vardıklarında Hz. Peygamber onlardan birine; ‘Oku!’ diye emreder. Aynı şeyi diğeri de söyledikten sonra hükmünü açıklar. ‘Güzel yaptınız.’”

Ubeyy diyor ki; “O an içimde câhiliyye dönemindekine benzer bir şüphe hissettim. Hz. Peygamber benim bu hâlîmi görünce göğsüme vurdu ve, ‘Şeytanı kendinden uzaklaştır!’ dedi. Benden öyle bir ter boşaldı ki korkudan sanki Allah'ı görüyor gibi oldum. Hz. Peygamber buyurdu ki; ‘Rabbimden biri (Cibril) bana, 'Kur'ân'ı bir 'harf' üzere oku!’ emriyle geldi. Ben; ‘Allah'ım, ümmetime kolay kıl’ dedim. Tekrar gelip, ‘Kur'ân'ı bir 'harf' üzere oku!’ dedi. ‘Allah'ım ümmetime kolay kıl’ diye tekrâr ettim. Üçüncü ve dördüncü defa da aynı emirle geldi. Sonunda dedi ki; ‘Bundan böyle Kur'ân'ı 'yedi harf' üzere oku! Sana verdiğim her cevap ile birlikte, benden isteyeceğin şey de verilecektir.’ Bunun üzerine, ‘Allah'ım ümmetimi bağışla, ümmetimi bağışla!’ diye duâ ettim. Ümmetim adına (yapacağım) şefaati de üçüncü isteğim olarak sonraya bıraktım.’ Diğeri bir rivâyette Rasûlullah sözlerini şöyle bitirdi; “O şefaati Halîlu'r-Rahmân Hz. İbrâhîm de dâhil olmak üzere herkes arzu edecektir.”¹³⁹

¹³⁷ Müsned, IV, 205

¹³⁸ Müsned, IV, 169-170

¹³⁹ Müsned, V, 127; Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn, s. 48

5- el-Makburî (v.125/742) Ebû Hureyre'den (v.58/677) rivâyet etmiştir; “Şüphesiz bu Kur’ân ‘yedi harf’ üzere indirilmiştir; o harflerden dilediğinizi okuyun, bunda bir sakınca yoktur. Yalnız Allah’ın rahmet âyetini azap, azap âyetini de rahmet âyetiyle bitirmeyin”¹⁴⁰

6- Abdurrahman b. Ebî Bekre (v.96/714) babasından şöyle rivâyet etmiştir; “Cibril (as), ‘Ey Muhammed! Kur’ân’ı bir ‘harf’ üzere oku’ dedi. Mikâil (as) de, ‘Artırmasını iste!’ karşılığını verdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, ‘yedi harf’e ulaşınca kadar arttırılmasını istedi. Sonunda Cibril (as); ‘Kur’ân’ı ‘yedi harf’ üzere oku! Rahmet âyetini azap, azap âyetini de rahmet âyetiyle bitirmediğin sürece bunların hepsi şâfi ve kâfidir.’ hükmünü verdi.”¹⁴¹

7- Zirr b. Hubeys (v.82/701), Ubeyy b. Ka’b’dan şunları nakletmiştir, “Hz. Peygamber, ‘Ahcâru’l-Mirâ’ denilen yerde Cibril (as) ile karşılaştığında ona; ‘Ben ümmî bir topluma gönderildim, içlerinde yaşlı erkek ve kadınlarla çocuklar var’ dedi. Cibril de; ‘Muhakkak ki Kur’ân ‘yedi harf’ üzere indirilmiştir.’ cevabını verdi.”¹⁴²

8- İbn Şihâb’ın (v.124/741) Seleme’den, onun da babasından rivâyet ettiğine göre, Hz.Peygamber İbni Mes’ud’a şöyle demiştir; “Semâvî kitaplar, bir kapıdan ve bir ‘harf’ ile; Kur’ân ise yedi kapıdan ve ‘yedi harf’ üzere indirilmiştir.”¹⁴³

9- Ebû Hureyre’nin rivâyetine göre Hz. Peygamber; “Kur’ân ‘yedi harf’ üzere nâzil olmuştur. Kur’ân hakkında şüphe etmek küfürdür; (bu sözü üç defâ tekrâr etmiştir) ondan okuduğunuz şeylerle amel edin, bilmediklerinizi de bilene danışın.”¹⁴⁴ buyurmuştur.

10- Alkame en-Nehâî (v. 62/681) şöyle demiştir;

“Abdullah b. Mes’ud, Kûfe’den ayrıldığı vakit arkadaşları yanına gelmişti. Onlarla vedalaşırken, ‘Kur’ân hakkında tartışmayın; onda ihtilaf edilmez, o eskimez ve çok okunmaktan ötürü tükenmez. İslâm şeriatının farzları ve hadleri birdir. Eğer iki harf’ten (kıraatten) birisi bir şeyi nehyediyor, diğeri onu emrediyorsa, bu açık bir ihtilaftır. Kur’ân ise (emir ve yasakların) hepsini içine alır. Kur’ân’ın hadleri, farzları ve

¹⁴⁰ Beyhâkî, es-Sünen, II, 384

¹⁴¹ Müsned, V, 41,51; Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, Dâru’l-Meârif, Kâhire,ts., I, 34

¹⁴² Müsned, V, 132; Tirmîzî, Kırâât, s.11; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, I, 30

¹⁴³ Ahmed b. Hanbel, el-İlel, II, 575-576; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, I, 49

¹⁴⁴ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, I, 24

İslâmın asıllarından herhangi bir şey hakkında ihtilaf edilmez. Siz, bizim Hz. Peygamber'in huzurunda bir kıraat hakkında tartıştığımızı görmüşsünüzdür. O bize emreder, biz de okurduk; ardından da hepimizin güzel yaptığını haber verirdi. Eğer ben, bir kimsenin, Allah'ın Rasûlüne indirdiğini benden daha iyi bildiğini görürsem, onu hemen elde etmek isterim. Böylece onun ilmi benimkini arttırmış olur. Ben Hz. Peygamber'den yetmiş sûre okudum. Her yıl ramazan ayında, Kur'ân'ın ona arz olunduğunu, vefât ettiği sene içinde bunun iki kez gerçekleştiğini iyi bilirim. O, işini tamamladığında kendisine okurdum, O da bana güzel okuduğumu söylerdi. Benim kıraatimi okuyan kimse, ondan yüz çevirip sakın terketmesin! Bu harf'lerden (kıraatlerden) birini okuyan kimse sakın onu bırakmasın! Çünkü bir âyeti inkâr eden bütünü reddetmiş olur.”¹⁴⁵

11- İbni Abbâs (v.68/687), Hz. Peygamber'den şunu rivâyet etmiştir; “Cibril (as) bana bir ‘harf’ üzere okuttu. Ben ona müracaat edip, durmadan arttırmasını istedim. O da arttırıp ‘yedi harf’e kadar vardı.”¹⁴⁶

Hadisin râvîlerinden- İbn Şihâb der ki; “Bana ulaşan bilgiye göre, bu ‘yedi harf’; helâl ve haramı değiştirmeyen, aynı sonuca ulaştıran bir şeydir (lafzî farklılık).”

12- Ümmü Eyyûb’un rivâyetine göre, Hz. Peygamber; “Kur’ân ‘yedi harf’ üzere indirilmiştir; onlardan hangisini okursan isâbet etmiş olursun.”¹⁴⁷ buyurmuştur.

Ebu Muhammed el-Mukrî der ki; Bu konudaki rivâyetler geniş, tarikler çoktur. Konuyla ilgili olarak buraya kadar yaptığımız açıklamalar, anlayışlı kimseler için yeterlidir. Bu hadisler göstermektedir ki Kur’ân’ın nâzil olduğu ‘yedi harf’, işitilip rivâyet edilen farklı lafızlar olup, kalplerde gizli ve inançlarla ilgili manalar değildir.

¹⁴⁵ Buhârî, Fedâilü'l-Kur’ân, s. 8; Müslim, Fedâilü's-Sahâbe, s. 22; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, I, 27

¹⁴⁶ Buhârî, Fedâilü'l-Kur’ân, s. 5

¹⁴⁷ Müsned, VI, 433,463; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, I, 28

14. Fâtihâ Sûresi'ndeki Kıraat İhtilafları

Ebu Muhammed el-Mukrî der ki;

Biz, yedi kıraatin manasıyla ilgili olarak söylenmesi gereken şeyleri imkân dâhilinde ifâde etmeye çalıştık. Şimdi ise bir sûreyi ele alıp, orada, mushafın hattına muhalif olmayan kıraatler içinden, meşhur yedi imam tarafından rivâyet edilen -ki benim de bizzat okuduğum- kıraat ihtilaflarını zikredeceğim. Sonra aynı sûreye dönüp, bu yedi kurrânın dışında, onlardan daha üst derecede olan bir imamın, mushafın hattına muhalif olmayan kıraatini zikredeceğiz. Bunlar da hiç şüphesiz, kabul edilen, muhtelif beldelede kendileriyle amel edilen ve yedi kurrâ dışındaki meşhur imamlar tarafından rivâyet edilmiş kıraatlerdir. Yine aynı sûreye dönüp, yedi kurrânın dışında ve onlardan daha üst seviyedeki bir kıraat imamından, mushafın hattına muhalif olarak rivâyet edilen kıraatlerden bir kısmını zikredeceğiz. Bu guruptaki kıraatler, mushaf üzerindeki icmâ sebebiyle terkedilmişse de inkâr edilmeyip, tasdik edilmelidir. Böyle bir kıraati biz de terkederiz. Zira o kıraat, icmâyâ dayanmayıp, haber-i vâhid ile sâbit olmuştur; vahiy kaynaklı oluşu kesin değildir. Vahye dayandığı kesin olmayan bir kıraat okunmaz; çünkü bir kıraatin sübûtunun yakîn (icmâ) ile hâsıl olması daha uygundur ki burada yakîn olan şey ise mushafın hattı üzerindeki icmâdır.

Biliyoruz ki araştırma ile ulaştığımız bu sonuç, meşhur kıraat imamlarının kıraatinin, Hz. Peygamber'in haber verdiği 'yedi harf'in sâdece bir kısmı olduğu meâlindeki görüşümüzü doğrulamaktadır. Eğer onların kıraatleri, 'yedi harf'in tamamı olsaydı, o kıraatlerin dışında kalanlar -mushafın hattına uysa da- hatâ olarak kabul edilecek, geçmiş bir çok âlimin daha sonra ortaya çıkmış olan bu meşhur yedi kıraatin dışında kalanları nakletmemeleri gerekecekti. Böyle bir yaklaşım, meşhur olan imamların kıraatlerinin dışında kalanların 'yedi harf'ten olmadığı görüşünü kabul etmek anlamına gelir ki böyle bir sözü hiç kimse söylememiştir.

Biz, hem Hz. Peygamber'in bildirdiği 'yedi harf'in ihtivâ ettiği manaları, hem de bu 'yedi'nin dışındaki câiz kıraatlerin, mushafın hattına uygun kıraatler olduğu gerçeğini biliyoruz. Aynı zamanda, kesin bir biçimde terkedilmesi gereken kıraatlerin

de farkındayız. Ancak mushafın hattına uymayan bu tür kıraatlerin rivâyetini biz tekzip etmiyoruz.

Şunu da biliyoruz ki âyet sayısının fazla oluşuna göre her sûrede, bu üç belki de daha fazla çeşit ihtilafla ilgili örnekler vardır. Bununla birlikte, örnek olarak sunduğum sûredeki bütün rivâyetleri ortaya koymak gibi bir iddiam da yoktur. O sûrede benim tesbit ettiğim ihtilafları, şüphesiz benden başka kimseler de tespit etmiştir. Senin için bu sûrede yer verdiğim ihtilaflı vecihlere kıyasla, bunların, Kur'ân'ın bütün sûrelerindeki miktarını da artık sen hesap et. Muhakkak ki bu ihtilaflar hem çoktur; hem de üç gurupla sınırlı değildir.

Burada, daha az, kolay ve muhtasar olacağı düşüncesiyle, örnek olarak 'Ümmü'l-Kur'ân (Elhamdü lillâh) Sûresi'ni vereceğim; zira, uzun bir sûre değildir. Uzun sûre guruplarından (tıvâl), yahut âyet sayısı yüzden fazla veya yüze yakın (miûn) olan bir sûreyi seçseydim, bu üç çeşit ihtilafın ilgili sûrede çok olması sebebiyle, konu uzamış olacaktı. Misâl olarak sunduğumuz Hamd Sûresi, anlayış ehli insanlara yeterli bilgi verecek; Kur'ân'ın diğer sûrelerinde mevcut bu üç gurup ihtilafın miktarı hakkında, onların zihninde bir kanaat oluşturacaktır.

a. Mushafın Hattına Uygun ve Okuduğum Kıraatlerden Hamd (Fâtihâ) Sûresi'ndeki Meşhur Yedi Kurrâya Âit İhtilaflar

Âsım ve el-Kisâî (mâlikî yevmiddîn) olarak elif'li; diğer kurrâ ise (melikî yevmiddîn) şeklinde elif'siz okumuşlardır.

İbni Kesîr, Kunbul (v.291/903) rivâyetinde (es-Sirâta ve sirâta) şeklinde sîn'li; Hamze de Halef (v.229/843) rivâyetinde; (es-Sirâta) âyetini, sâd ve ze harfinin karışımı bir sesle (ışmamlı) okumuştur. Diğer kurrâ da ilgili âyeti sâd harfiyle okumuştur.

Hamze he'nin zammesiyle (aleyhüm) diğer kurra ise kesresiyle (aleyhim) şeklinde okumuştur.

İbni Kesîr ile el-Hulvânî (v.250/864) -Nâfi'nin Kâlûn rivâyetinde- (aleyhim) âyetini, vasıl hâlinde mîm'in zammesiyle ve vâv ile uzatarak (aleyhümû); diğerkleri ise (aleyhim) şeklinde, mîm'i sâkin kılarak okumuşlardır.

Ebû Amr vasıl hâlinde (er-Rahîm meliki) âyetindeki ilk mîm'i ikincisine idğam ederek, diğerk kurrâ da izhar yaparak okumuştur.

İşte, okuduğum kıraatler içinde, meşhur yedi kurrânın Hamd Sûresi'ndeki ihtilafları bunlardır.

b. Yedi Kurrânın Dışında Meşhur İmamların Hamd Sûresi'nde Mushafın Hattına Muvâfık ve Okunmakta Olan İhtilafları

İbrâhim b. Ebî Able (v.152/769) (el-Hamdü lüllâhi) şeklinde ilk Iâm'in zammesiyle; el-Hasen el-Basrî (v.110/728) de (el-Hamdi lillêhi) şeklinde dêl'in kesresiyle okumuştur. Bu iki kıraat, Arapça dil kurallarına aykırıdır. Tebeyyet (Lâm'ın ötreli hâlinin dêl harfine, dêl'in de lâm harfine uyması) şeklinde câiz olma ihtimâli vardır.

Ebû Sâlih (v.101/719) (Mêlike yevmiddîn) şeklinde, münâdâ olarak elif'li ve kâf'ın nasbıyla okumuştur. Muhammed b. es-Sümeifa' el-Yemânî de böyle okumuştur ki güzel bir kıraattir.

Ebû Hayve Şurayh b. Yezid el-Hadramî (v.203/818), (Melike yevmiddîn) şeklinde, münâdâ olarak elif'siz ve kâf'ın nasbıyla okumuştur.

Ali b. Ebî Tâlib aynı âyeti (Meleke yevmeddîn) olarak, mâzî fiil kalıbıyla ve (Yevme) kelimesini nasbederek okumuştur.

Abdu'l-Vâris (v.180/796), Ebu Amr'ın (Melki yevmiddîn) şeklinde, lâm'ı sükûnlu, kâf'ı da kesre ile okuduğunu rivâyet etmiştir. Bu kıraat, Ömer b. Abdilaziz'e (v.101/719) nisbet edilmiştir. Ancak böyle bir kıraati ben okumadım.

Amr b. Fâyid el-Esvârî (İyyêke ne'büdü ve iyêke neste'în) şeklinde, yâ harfini tahfif ederek okumustur. (İyyê) lafzının şeddetsiz olarak kullanımının (İye'ş-Şems) - güneşin ışığı- ifadesindeki (İyê) lafzına muvafakat etmesi sebebiyle, bu kıraat son dönem âlimlerince uygun görülmemiştir.

Yahyâ b. Vessâb (v.103/721), (Niste'în) şeklinde nûn'un kesresiyle okumuştur ki bu, meşhur ve güzel bir lügattir.

Halil b. Ahmed (v.170/786)'in İbni Kesîr'den rivâyetine göre o, şöyle okumuştur Ğayre'l-mağdûbi). Âyetin nasb ile okunmasının sebebi, bu âyetin, (Ellezîne en'amte aleyhim) cümlesinden hâl veya istisnâ yahut ona sıfat olmasıdır.

Eyyûb es-Sihtiyânî (v.131/748), (Vele'd-Daelîn) şeklinde; iki sâkinin bir araya gelmesinden dolayı elif'in yerine fethalı bir hemze ile okumuştur ki böyle bir vecih Arap kelâmında pek azdır.

Bu kıraatlerin hepsi mushafın hattına uygundur; nakli sahih olmak şartıyla, Arap dil kurallarına uygun ve mushafın hattına muvâfik oldukları için, bunları sika râvîlerden rivâyet eden bir kimsenin okuması câizdir.

c. Yedi Kurrânın Dışındaki Meşhur İmamların Hamd Sûresi'nde Mushafın Hatına Muhalif ve Bugün Okunmayan İhtilafları

Ebû Hureyre, (Melîki yevmiddîn) şeklinde mubâlâğa sîgasıyla okumuştur ki bu vecihle de mana güzeldir. Çünkü 'melik' ve 'mâlik' kelimelerine kıyasla, bu kıraat sıfat ve övgüde daha sanatlıdır.

Ebu's-Süvvâr el-Ğunevî, (Hiyyêke ne'büdü ve hiyyêke neste'în) diye okumuştur ki bu kıraat, Arap dilinde az kullanılan bir lügat olmakla birlikte şiirde çok geçmektedir.

el-Asma'î, (v.216/831), Ebû Amr'ın (ez-Zirâta) şeklinde okuduğunu rivâyet etmiştir ki bu vecih Arap dilinde güzel kabul edilmiştir.

el-Hasen el-Basrî, (İhdinê sırâtan müstekîmen) şeklinde, tenvinli ve lââm-ı târif'siz okumuştur. Aynı şekilde ed-Dahhâk (v. 105/723) da okumuştur. Mushafın hattına muhalif olmasaydı böyle bir kıraat mana bakımından güzel olurdu.

Ca'fer b. Muhammed (v.148/765), (İhdinê sırâta'l-müstekîm) şeklinde, izâfet terkibiyle okumuştur. (Dêru'l-êhri) terkininde olduğu gibi böyle bir kıraat Arapça'da câizdir.

Ömer b. el-Hattab, (Sırâta men en'amte aleyhim, Ğayra'l-meğdûbi aleyhim ve Ğayra'd-dâllîn) diye okumuştur ki bu kıraat mana bakımından güzeldir. Âlimlerin, bazı kıraatleri mana çerçevesinde değerlendirerek okumaları da böyledir. Bu kıraat, Hz. Ebû Bekir'den de rivâyet edilmiştir.

İbni Mes'ud, (İhdinê) yerine (Erşidnê) okumuştur ki mana aynıdır.

Sâbit el-Bennânî (v.127/744) de (İhdinê) yerine (bassirne's-sırâta) şeklinde okumuştur; mana yine aynıdır.

İbni Zübeyr (v.73/692) de Hz. Ömer'in okuduğu gibi (Sırâta men en'amte aleyhim) şeklinde okumuştur ki İbni Zübeyr, âyetin sâdece bu kısmında ona uymuştur.

Ben derim ki: Mushafın hattına muhalif olan ve onun hattı üzerinde meydana gelen fazlalık veya noksanlık, yahut hattı değiştirmek sûretiyle tezâhür eden ihtilafların sayısı çoktur. İşte, Huzeyfe'nin, çeşitli gazvelerde okudukları farklı kıraatler sebebiyle birbirlerini inkâr ve kâfirlikle itham eden insanlardan (müslüman askerlerden) duyup şâhit olduğu ihtilaflar bunlardır. Bu hâdise üzerine Huzeyfe, halîfe Hz. Osman'a haber vermiş ve ihtilafların ortadan kalkması için, insanları bir mushaf etrâfında toplama hususunda Hz. Osman'ı teşvik etmiştir. Bunu böyle bil.

Ebû Muhammed dedi ki; "Bugün hiç kimsenin, böyle kıraatleri okuması câiz olmaz. Çünkü bu kıraatler haber-i vâhidle bir kişiden nakledilmiştir. Dolayısıyla ne doğruluğu, ne de yanlışlığı kesinlik kazanmıştır. Bununla beraber bir de Mushaf'ın üzerinde icmâ bulunan hattına muhaliftir. Mushaf'ın hattı ise kesin olduğu için daha

evlâdır. Haber-i vâhid ise kesin değildir. Kesinden, kesin olmayana intikâl uygun olmaz.”

Bu açıklamalarımız İsmâil el-Kâdî ve onun dışındaki âlimlerin daha önce yer verdiğimiz görüşlerine dayanmaktadır. Üçüncü guruba dâhil ihtilaflarla ilgili bu örnekler, Hz. Peygamber’in haber verdiği ‘yedi harf’ten kendisiyle amel edilmeyenlerdir. Bu çeşit ihtilaflar Kur’ân’da çoktur. Hz. Osman’ın insanları bir mushafta toplama faaliyetinden önce mushafın hattına muhalif olan bu ‘harfler’ (kıraatler) okunuyordu. Çoğunluğun görüşüne göre bu faaliyetin ardından, üzerinde icmâ edilen mushafın hattına muhalif olan kıraatler, sâdece nakilde muhafaza edilmiş, uygulamada geçerliliği kalmamıştır. İbni Mes’ud’a atfedilen ve okunması menedilen bazı kıraatler, işte bu gurup içindeki ihtilaflardır.

Âyetleri az da olsa bu sûredeki kıraat ihtilaflarının miktârını, üzerinde düşünüp görmem için zikrettim. Uzun sûrelerdeki ihtilafların miktârına gelince, bunun tesbit edilmesi nasıl mümkün olur bilemem.

Kurrânın ihtilaf ettiği bütün bu misallerle, okunmas câiz olan ve câiz olmayan kıraatleri ve meşhur yedi kıraat dışında okunan kıraatleri artık biliyorsun. Bu yedi kurrânın kıraatleri, tek başlarına Hz. Peygamber’in haber verdiği ‘yedi harf’i ihtiva etmediği gibi, sâdece bir ‘harf’i de içermez -Taberî’nin görüşünü açıklarken söylediğimiz gibi, bu tür kıraatlerdeki bir kelimenin lafzında meydana gelen ziyâde, ‘yedi harf’tendir. Daha önce de açıkladığımız üzere, mushafın hattına muvâfık olması sebebiyle böyle bir vecih okunur. Muvaffakiyet Allah’tandır.

Kitap bitmiş oldu. Hamd âlemlerin Rabbi olan Allah’a mahsustur. Efendimiz Hz. Muhammed’e ve O’nun tertemiz âile efrâdına salât ve selâm olsun...

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

III. MEKKÎ B. EBÎ TÂLİB'İN “*EL-İBÂNE AN MEÂNİ'L-KIRÂÂT*” ADLI ESERİNDEKİ GÖRÜŞLERİNİN KUR'ÂN TARİHİ VE KIRAATLERİ AÇISINDAN TAHLİLİ

Öncelikle belirtmek gerekir ki Mekkî'nin *el-İbâne* isimli eseri esas itibariyle onun Kur'ân kıraatlerinin tevcihlerini yapmak amacıyla kaleme aldığı *el-Keşf an Vücûhi'l-Kirâât* adlı eserinin bir bölümüdür. Dolayısıyla Mekkî'ye göre *el-İbâne*, *el-Keşf* için bir tetimme niteliğindedir. Mekkî genelde Kur'an tarihi özelde ise Kur'an kıraatleriyle ilgili olarak son derece derli toplu bilgiler içeren bu eserin, anılan konulara ilgi duyanların istifâde etmesini temin amacıyla müstakil bir çalışma haline getirilmesinin faydalı olacağını düşünmüş, bu yönüyle de *el-Keşf* ten ayrı bir eser haline getirmiştir. Mekkî'nin de belirttiği gibi bu eserde şu konular üzerinde durulmaktadır; “Kıraatlerin ifade ettiği anlam”, “Kıraat farklılıklarının mahiyeti”, “Kur'an kıraatleriyle ilgili olarak bilinmesi gereken temel meseleler”, “Kıraatlerin sağladığı faydalar” ve “Kur'an kıraatleriyle ilgili îzaha muhtaç bazı kapalı noktaların açıklanması”. Dolayısıyla *el-İbâne*'nin anılan konularla sınırlı bir muhtevâyaya sahip olduğunu söylemek mümkündür.

A. Yedi Harf

1. Yedi Harf'in Mahiyeti

Bilindiği üzere çok sayıda rivâyette Kur'ân'ın yedi harf üzere indirildiği ifade edilmiştir. Bu yönde çok sayıda rivâyetin olması sebebiyle bazı âlimler yedi harf

rivâyetlerinin ‘mütevâtir haber’ niteliğinde olduğunu ifade etmişlerdir¹⁴⁸. Çok sayıda rivâyette yedi harfin varlığına işaret edilmiş olsa da, mahiyetine ilişkin herhangi bir açıklamada bulunulmamış olması, yedi harfin neye tekâbül ettiği hususunda farklı mülâhaza ve değerlendirmelerin yapılmasına yol açmıştır. Bu mülâhaza ve değerlendirmelerin iki ana noktada temerküz ettiğini söylemek mümkündür;

a. Hadislerde geçen ‘yedi’ sayısının hakîkî manada mı mecâzî manada mı kullanıldığı.

b. Hakiki manada kullanılmış ise ‘yedi harf’in neye karşılık geldiği.

İlk hususla ilgili olarak Ebû Şâme gibi bazı âlimler hadislerde geçen yedi sayısının mecâzî bir anlam taşıdığını ifade etmiş olsalar da cumhur bu sayının hakikat ifade ettiğini belirtmişlerdir. Hadislerdeki ‘yedi’ ifadesinin hakikat ifade ettiğini belirtenler de kendi içinde ikiye ayrılırlar. Zira bazıları söz konusu yedi şeyin helal-haram, muhkem-müteşabih, emir-nehî, va’d-vaîd gibi ‘anlam’ ile ilgili olduğunu belirtirken diğerleri yedi harf gerçeğinin anlamla alâkasının bulunmadığını, dolayısıyla Kur’ân’ın lafzıyla ilgili olduğunu söylemişlerdir. Bu kanaati benimseyenlerden birinin Mekkî olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Mekkî’ye göre hadislerde geçen ‘yedi’ hakîkî bir anlam ifade etmekte olup Kur’ân’ın lafzıyla alâkalı bir husustur.

‘Yedi’ rakamının hakikat ifade ettiğini ve bunun lafızla alâkalı olduğunu ifade edenler de iki farklı yaklaşım sergilemişlerdir. Aralarında Taberî’nin de bulunduğu bir grup âlim yedi harfi, yedi kabile lehçesi olarak yorumlamıştır. Nitekim Taberî’ye göre yedi harf, Kur’an’ın indiği yedi lehçe, hatta bunun da ötesinde bu farklı lehçelerdeki eşanlamlı kelimelerdir.¹⁴⁹

İkinci kesim ise yedi harfi, bütünüyle lehçe farklılığına hasretmenin doğru olmadığını ifade etmişlerdir. Bu kanaat sahipleri Arap lehçelerini ve Kur’an kıraatlerini incelemişler, lehçeler ve kıraatler arası farklılıkları oluşturan yedi temel noktayı tespit ederek onların yedi harf olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹⁵⁰ Nitekim bu âlimlerden birisi de

¹⁴⁸ Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, nşr. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrahim, ys.,1980, I, 212.

¹⁴⁹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, I, 55.

¹⁵⁰ Ebû Şâme Şehâbüddîn Abdurrahman b. İsmâil el-Makdisî, *el-Mürşidü’l-vecîz ilâ ulûmin tetealleku bi’l-kitâbi’l-azîz*, nşr. Tayyar Altıkulaç, Ankara/1986, s. 113.

Mekkî'dir. Zira Mekkî'ye göre yedi harfe bağlı olarak oluşan farklılıkları yedi maddede toplamak mümkündür:

a. Kelimenin imlâ ve manasında değişiklik oluşturmayacak nitelikteki i'rab ve bina değişimi.

b. Kelimenin imlâsında olmamakla birlikte anlamında tezat teşkil etmeyecek nitelikte bir değişikliğe yol açan i'rab ve hareke değişimi.

c. Kelimenin gerek manasında gerekse imlâsında değişikliğe yol açan bir i'rab değişikliği olmaksızın yalnızca harf değişimi şeklinde gerçekleşen ihtilaf.

d. Anlam değişmemekle birlikte kelimenin formunda değişime yol açacak nitelikte kelimedeyne meydana gelen farklılık.

e. Kelimenin gerek anlamı gerekse imlâsında tamâmen değişim olması şeklindeki farklılık.

f. Takdim te'hir şeklindeki ihtilaf.

g. Kelime veya harf ziyâdesi ve noksanlığı tarzındaki ihtilaf.¹⁵¹

Mekkî 'edâ farklılıkları' olarak ifade edilen idğam, izhar, med, kasr, teşdîd, tahfif gibi farklılıklarını "kelimenin imla ve manasında değişiklik oluşturmayacak nitelikteki i'rab ve bina değişimi" şeklinde ifade ettiği ilk maddeye dâhil etmiş ve şöyle demiştir; "Kıraat alimleri arasındaki imâle, idğam, izhar, med, kasr, teşdîd, tahfif vb. farklılıklar (bu maddelerden) ilk kısmın içinde yer alır."¹⁵²

2. İstinsah Edilen Mushaflar'ın Yedi Harf Açısından Değerlendirilmesi

Mekkî'nin yedi harf konusu dolayımında temas ettiği bir diğer husus da istinsah edilen mushafların yedi harfin ne kadarını içerdiği, bir başka ifadeyle mushafın hattıyla örtüşen kıraatlerin yedi harfin ne kadarına tekâbül ettiği hususudur. Mekkî'nin bu konudaki değerlendirmelerine geçmezden evvel şunu belirtmek gerekir ki Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği mushafların yedi harfin ne kadarını içine aldığı hususunda üç farklı yorumun dillendirildiği görülmektedir;

a. Osman mushafları, 'yedi harf'in tamâmını bünyesinde taşımaktadır. Bu görüşü benimsediği anlaşılan Bâkılânî'ye göre sahâbenin Kur'ân'ın indiği 'yedi

¹⁵¹ Mekkî, *el-İbâne*, s.55-57.

¹⁵² Mekkî, *el-İbâne*, s. 57.; bkz. Çetin, Abdurrahman, *Kur'ân-ı Kerîm'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul/2005, s. 131-133

harften' herhangi birini ihmal etmesi söz konusu olamaz. Dolayısıyla Hz. Osman'ın olsun bir başka halîfenin olsun Allah katından olduğu sâbit olan bir okuyuşa engel olup, ona son verilmesini emretmesi ve Allah'ın Müslümanlara bağışta bulunduğu genişliği daraltması, O'nun mübah kıldığı bir şeyi yasaklaması düşünülemez.¹⁵³

b. Osman mushafları 'yedi harf'ten yalnızca birini içermektedir.¹⁵⁴ Bu görüşü benimsediği anlaşılan Taberî'ye göre Allah, ümmeti, 'yedi harf'in tamamını korumakla yükümlü tutmamış, yedi harften herhangi birini tercihte ümmeti muhayyer bırakmıştır.¹⁵⁵

c. Mushaflar yalnızca imlâlarına uygun düşen harfleri içerir. Nitekim İbnü'l-Cezerî, "Selef ve halefe mensup cumhur ulemâ, Osman mushaflarının, yedi harften, yalnızca resimlerinin elverdiklerini içerdiği kanaatindedir." demek suretiyle bu görüşü, cumhur ulemâyâ nispet etmiştir.¹⁵⁶ Mekkî'nin değerlendirmelerinden onun da bu kanaatte olduğu anlaşılmaktadır. Zira Mekkî "Bugün insanların okuduğu ve Nâfi, Âsım, Ebû Amr gibi yedi kıraat imamına nisbet edilen kıraatler, Hz.Peygamber'in (s.a.v.) okunmasına izin verip: 'Kur'ân yedi harf üzere indirilmiştir; dilediğinizi okuyun.' buyurduğu 'yedi harf'in tamamı mıdır, 'yedi harf'in bir kısmı mıdır; ya da, 'yedi harf'ten yalnız biri midir?" şeklinde yönelttiği mevhûm soruyu cevaplama bağlamında bu yönde şunları söylemektedir;

"Bugün insanların okuduğu ve kıraat imamlarından sahih senetlerle gelen kıraatlerin tamamı, Kur'ân'ın kendileriyle nâzil olduğu 'yedi harf'ten bir bölümdür. Bu kıraatlerin lafzı, sahâbe ve daha sonra gelenlerin üzerinde ittifak ettiği Osman Mushafi'nin hat karakteri (imlâ tarz) ile mutâbakat içindedir. Mushafın hat karakterine uymayan kıraatler terk edilmiş, Mushafın hattıyla örtüşmüş olmaları sebebiyle, yedi harften kaynaklanan bu kıraatler okunmuştur. Yedi harf kaynaklı hiç bir kıraat, Hz. Osman'ın istinsah ettirip çeşitli İslâm merkezlerine gönderdiği mushafların hattının dışına çıkmamıştır. Öyle ki halife, müslümanları bu mushafları okuma hususunda bir araya getirmiş, onların hattına uymayan kıraatleri okumaktan da menetmiştir. Bu

¹⁵³ Sayrafi, Ebû Abdullah, *Nüketü'l-İntisâr li Nakli'l-Kur'ân li'l-Bâkullânî*, nşr. Muhammed Zağlûl Selâm, İskenderiye ts., s. 113.

¹⁵⁴ Mekkî, *el-İbâne*, s. 23.

¹⁵⁵ Mekkî, *el-İbâne*, s. 33.

¹⁵⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 31

çalışmalarda sahâbe ve tabiûndan yaklaşık on iki bin kişi halifeye yardım etmiş; o dönemden itibâren bütün müslümanlar da onların yolundan gitmişlerdir. Sahih senetle rivâyet edilse bile mushafların hat karakterine uymayan kıraatler, âlimlerce bid'at ve hatâ olarak kabul edilmiştir". Mekkî bir başka yerde ise şöyle demektedir;

"Peygamberin (s.a.v.) vefâtı sonrasında Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde sahabeden bir grup, dini ve Kur'ân'ı öğretmek için fethedilen yerlere gittiler. Onlardan her biri, Hz. Peygamber zamanında öğrendiği kıraati o bölgedeki müslümanlara okutuyordu. Böylece her bölge halkının kıraati, kendilerine Kur'ân öğretmek üzere gelen sahâbinin farklı kıraati gereği değişiklik arz ediyordu. Daha sonra halife Hz. Osman, mushafları yazdırıp şehir merkezlerine gönderdi. O bölgelerde yaşayan müslümanları, bu mushafların hattına uygun kıraatleri okumaya yönlendirip, onlara muhalif olan kıraatleri okumaktan da menetti. Böylece her bölge halkı, daha önce öğrenip okudukları kıraatler içinden, kendilerine gönderilen mushafın hat karakterine uygun olan kıraatleri okumaya devam ettiler, uygun olmayanları ise terk ettiler. Her bölgenin kıraati mushafın hat karakterine uymak kaydıyla farklılık arz edebilmekteydi. Ancak onların, mushafın hattına uymayan bütün kıraatleri geçersiz olmuştu. Bu sebeple şehirler arasında okuyuşlarda farklılık söz konusu oldu. Sonraki nesiller de öncekilerden bu okuyuşları aktardılar."¹⁵⁷ Dolayısıyla Mekki bir taraftan mushafların tek bir harf yani Kureyş lehçesi doğrultusunda resmedildiğini söylemişken¹⁵⁸ diğer taraftan mushafların imlâ yapısının birden fazla harfi ifâde gücünde olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁹

Osman mushaflarının yedi harfin tamamını içermediği görüşünü temellendirme sadedinde Mekkî Hz. Osman'ı istinsaha sevkeden sebebi esas almaktadır. Mekkî'ye göre şâyet Osman mushafları yedi harfin tamamını içeriyor ise o zaman Hz. Osman'ın mushafları istinsah etmesinin bir anlamı olmaz. Çünkü o, yedi harfe bağlı olarak oluşan okuyuş farklılıklarının meydana getirdiği sıkıntıyı bertaraf etmek amacıyla istinsahta bulunmuştur. Mushafların istinsahında yedi harfin tamamının esas alındığının kabülü halinde istinsah öncesi süreçteki sıkıntı istinsah sonrası süreçte de aynıyla devam

¹⁵⁷ Mekkî, *el-İbâne*, s. 37-38.

¹⁵⁸ Mekkî, *el-İbâne*, s. 23.

¹⁵⁹ Mekkî, *el-İbâne*, s. 23-24.

edecektir ki bu da istinsah faaliyetinin amacıyla çelişir. Nitekim Mekki bu düşüncesini şu şekilde ifade etmektedir;

“Mushaf, hiçbir ihtilaf olmadan, Kur'ân'ın kendileriyle nâzil olduğu 'yedi harf'ten bir harf ve bir lehçe ile yazılınca -ki bu kıraat de mushafın hattının dışına çıkmaz- bahse konu olan kıraat, Kur'ân'ın indirildiği 'yedi harf'in tamamını içermez. Eğer o kıraat, mushafın hattına uygun olacak şekilde 'yedi'nin tamamı olsaydı o zaman mushaf, yedi kıraat üzere yazılmış; bu durumda Hz.Osman da uygun görmediği bu ihtilâfi ortada bırakmış olurdu. Oysaki halîfe, ihtilâfin ortadan kalkması için insanları bir mushaf etrafında toplamıştır. Doğru olan şudur ki; kıraat imamları tarafından okunan ve mushafın hattına uygun olmak kaydıyla rivâyeti sahih olan bütün kıraatler, Kur'ân'ın kendileriyle nâzil olduğu 'yedi harf'ten bir 'harf'tir. O harflerle kıraat edilen kelime, farklı okuyuşa imkân verse de mushafın hattına uygun olup okunması câizdir. Çünkü bu lafız, Hz.Osman'ın çeşitli bölgelere gönderip, okunması hususunda müslümanları bir araya getirdiği mushafların hat karakterinin dışına çıkmamıştır.”¹⁶⁰

Mekki, Osman mushaflarının imlâsında tek bir lehçenin ve harfin esas alınmış olduğunu kabul etmekle birlikte mushafların imlâ yapıları sâyesinde sâir harflere ait bazı okuyuşları da ifâde edebilme imkânına sahip olduğunu da düşünmektedir. Dolayısıyla Mekki'ye göre bu çerçevede yöneltilebilmesi mümkün ve muhtemel olan “Osman mushaflarının imlâlarının birden çok kıraati ifade etmesi nasıl mümkün olmuştur?” şeklindeki sorunun cevabı şöyledir; “Mushaf, Kur'ân (ın kıraati) hususunda müslümanlar arasındaki ihtilâfi azaltmak üzere Kureyş lehçesiyle ve bir harf üzere yazılmış, bu yazımda gerek nokta gerekse hareke kullanılmamıştır. İşte Mushafın bu özelliği tevile (farklı okumalara) imkân sağlamıştır.”¹⁶¹ Görüldüğü üzere Mekki'ye göre, Osman mushaflarının nokta ve hareke içermemesi onları muhtelif kıraatlara elverişli kılmıştır.

Burada Mekki orijinal bir tespitte bulunmaktadır. Şöyle ki Mekki'ye göre istinsahta tek bir harf esas alınmış olmakla birlikte bu tek harfin ne olduğunu tam olarak tespit etmek mümkün değildir. Bir başka ifâdeyle Mekki'ye göre Mushafların

¹⁶⁰ Mekki, s. 23.

¹⁶¹ Mekki, s. 23.

istinsahında belli bir okuyuş îtibâra alınmış olmakla birlikte, o okuyuşun hangisi olduğunu belirlemeye imkân tanıyacak bir kanıt mevcut değildir. Dolayısıyla mushaf hattıyla örtüşen okuyuşların tamamının, istinsahta esas alınan harf olma ihtimali söz konusudur. Bu sebeple rivâyeti sahih, mushaf hattına muvâfık olan bütün kıraatleri okumak mümkündür.¹⁶² Çünkü bu nitelikteki kıraatlerin hepsi mushafların istinsahında esas alınmış olan kıraat olma ihtimalindedir. Bu sebeple de böyle bir okuyuşun terkedilmesi, mushafları istinsah esnasında Hz. Osman'ın esas aldığı okuyuşun terkedilmesi gibi bir risk taşımaktadır. Zira Mekkî; “Terkettiğin kıraatın, Osman'ın murad ettiği kıraat olması ve onun Kur'ân'ın nazil olduğu yedi harften biri olması muhtemeldir.” demektedir.¹⁶³

3. Yedi Harfle İlgili Hatalı Kabullerin Eleştirisi

Mekkî yedi harfin mâhiyet ve içeriğiyle ilgili bu değerlendirmelerinin ötesinde yedi harf hususundaki hatâlı kabul ve telakkilere de işaret etmiştir. Mekkî'ye göre bu yöndeki hatalı kabullerden biri yedi harf ile Nâfi, İbni Kesir, Ebû Amr, Âsım, Hamze ve Kisâî kıraatleri için kullanılan yedi kıraati aynileştirmektir. Mekki yedi harf ile yedi kıraatin ayrı şeyler olduğunun altını çizmiş, böyle bir kabulün büyük bir hatâ olacağını belirterek şöyle demiştir; “Nâfi, Âsım ve Ebû Amr gibi kurradan her birinin kıraatinin yedi harften biri olduğunu iddia eden kimsenin bu iddiası büyük bir hatadır.”¹⁶⁴ Mekkî, anılan kıraat imamlarının ihtiyarlarının (kıraat tercihlerinin) dışında daha başka pek çok ihtiyar bulunduğunu belirtmiş, hatta bu çerçevede yetmişin üzerinde ihtiyarın varlığından bahsedildiğini belirtmiştir. Nitekim Mekkî'nin anlatımına göre Taberî *el-Kırâât* isimli eserinde yaklaşık yirmi beş ihtiyara yer vermiştir. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm ile İsmâil el-Kâdî de aynı şekilde kıraate dâir eserlerinde yedi kıraat imamına nispet edilen ihtiyarların dışında daha başka imamlara ait ihtiyarlara da yer vermişlerdir. Bütün bunlar kıraatlerin sayısının yedi ile sınırlanamayacağına, dolayısıyla da yedi harf ile yedi kıraat imamına nispet edilen yedi ihtiyarı eşitlemenin imkânsız olduğuna delâlet etmektedir. Sonuç olarak Mekkî şöyle demektedir: “Dolayısıyla bir kimsenin müteahhirûndan olan bu yedi kıraat imamından her birinin kıraatinin, Hz. Peygamber'in

¹⁶² Mekkî, s. 24.

¹⁶³ Mekkî, s. 25; ayrıca bkz. s. 34.

¹⁶⁴ Mekkî, s. 25.

(s.a.v.) varlığına işarette bulunduğu yedi harften biri olduğunu iddia etmesi nasıl söz konusu olabilir ki; böyle bir iddia büyük bir hata olur.”¹⁶⁵ Mekkî bazı kıraatlerin yedili sisteme sonraları dahil edilmiş olmasının da bu yönde bir delil olduğunu ifade etmektedir. Zira Mekkî’ye göre Kisâ’î’nin yedili sisteme dâhil edilmesi Memun döneminde gerçekleşmiştir. İbn Mücahid öncesi süreçte yedili sistem içerisindeki yedinci ihtiyar Ya’kub’un ihtiyarı iken Ebû Bekir b. Mücahid Yakub’u yedili sistemden çıkarmış onun yerine Kisâ’î’yi almıştır. Öte yandan Kisâ’î kıraatini Hamze’den almıştır. Dolayısıyla Kisâ’î’nin ihtiyarının kaynağı Hamze’dır ki yedili sistem içerisindeki bir kıraatin/ihtiyarın aynı sistem içerisindeki bir başka kıraatten kaynaklanıyor olması aslında bunların birbirinden tamamen farklı olmadıklarına delâlet eder. Bu da son tahlilde yedi ihtiyardan her birini diğer ihtiyarlardan tamâmen farklı bir yapı olarak algılamaya engel teşkil eder.¹⁶⁶ Dolayısıyla Mekkî’ye göre bütün bunlar yedi harf ile yedi kıraatin aynı şeyler olmadıklarına delâlet etmektedir.¹⁶⁷

Mekkî sâir âlimlerin yedi harf yorumlarıyla ilgili değerlendirmelerde bulunmakta, kimi zaman da bazı âlimlerin yedi harf yorumunu eleştirmektedir. Nitekim Mekkî, Taberî’nin yedi harf yorumunu eleştirmiştir. Mekkî’nin eleştirisine geçmeden evvel Taberî’nin yedi harf yorumunu genel hatları itibariyle ele almamız gereklilik arzeder. Taberî’nin *Câmiu’l-Beyân*’ın mukaddimesindeki “el-Kavlü fi’l-lüğa elletî nezele bihâ’l-Kur’ân min lügâti’l-Arab” (Arap Lehçelerinden Kur’ân’ın İndirildiği Lehçeye Dair) başlığı altında yedi harfle ilgili îzahları özetle şöyledir;

Yedi harf Kur’ân’ın nüzûlünde esas alınan yedi Arap lehçesinden aynı manaya gelen (eşanlamlı) kelimelerin birbirleri yerine okunabilmesine imkân veren bir ruhsattır. Bu yönüyle yedi harf, yedi Arap lehçesi arasındaki bütün lehçesel farklılıkları değil, yalnızca söz konusu lehçelerin aynı anlama gelen kelimelerini içeren bir olgudur. Dolayısıyla eşanlamlı kelimelerin birbirleri yerine kullanılmasının ötesindeki - kelimenin hattı değişmemekle birlikte- hareke farklılığı, hareke ibdâli gibi lehçesel özelliklerin yedi harfle ilgisi bulunmamaktadır. Hz. Osman zamanındaki istinsah faaliyetinde bu lehçelerden biri esas alınmış olduğundan, eşanlamlı kelimelerden

¹⁶⁵ Mekkî, s. 27.

¹⁶⁶ Mekki, s. 28.

¹⁶⁷ Mekkî’nin bu doğrultudaki izahlarının devamı için bkz. s. 29-30.

yalnızca biri yazıya geçirilmiş, diğerlerini okuma terkedilmiştir. Çünkü ümmet, anılan kelimelerin tamamını değil, yalnızca birini okumakla yükümlüdür. Dolayısıyla istinsah sonrası süreç itibariyle yedi harfin içeriğini, hatta yedi harfe karşılık gelen lehçeleri bilmek mümkün değildir.

Mekkî Taberî'nin bu yedi harf yorumunu son derece uzak bir ihtimal olarak değerlendirmiş ve şöyle demiştir: “Müteahhirûndan olan bu yedi kimsenin kıraatlerinden her birinin Peygamber'in (s.a.v.) işaretinde bulunduğu yedi harften olduğu, bu kıraatlerin nassla belirtilen yedi harfi içerdiğini iddia eden kimsenin bu iddiası son derece uzak bir iddiadır”.¹⁶⁸

Mekkî, Taberî'nin îzahları arasında çelişkiler bulunduğunu, onun kimi durumda kendisinin dillendirdiği tarzda bir yedi harf yorumuna gönderme yapan îzahlarda bulunduğunu ifade etmekte ve Taberî'yi yedi harf noktasında net bir tutum takınamamakla eleştirmektedir. Şöyle ki Taberî tefsirinde dönemi itibariyle okunmakta olan kıraatlerin mushaf istinsahında esas alınan tek harfin kapsamına dahil olan okuyuş farklılıkları olduğunu ifade etmiş, yedi harften altısının istinsah sonrası sürece intikal etmediğini ifade etmiştir. Dolayısıyla Taberî'ye göre mevcut kıraat farklılıkları tek/aynı harf kapsamındaki okuyuş farklılıklarından ibarettir. Mekkî'ye göre Taberî yaklaşık yirmi ihtiyarı derlediği *el-Kırâât* isimli eserinde ise tefsirinde serdettiği bu görüşle çelişen açıklamalarda bulunmuş ve şöyle demiştir; “Sahih kıraatlerin tamamı, Allah Rasülü'nün ümmetine ta'lim ettiği ve Allah'ın da gerek Peygamber'ine gerekse onun ümmetine okuma izni verdiği yedi harfe aittir. Dolayısıyla bu okuyuşlardan mushaf hattına uygun olan bir şeyi okuyan kimseyi hatalı addetmemiz söz konusu olamaz. Şâyet anılan okuyuşlar mushaf imlâsına muhalif ise onları okumayız, onlar hakkında yorum yapmak hususunda tevakkuf ederiz.” Mekkî'ye göre Taberî'nin bu son açıklamaları mushaf hattına uyan muhtelif okuyuşların yedi harfe âit farklılıklar olduğu şeklinde bir kabülü içermektedir, dolayısıyla Taberî'nin nihâî tahlilde kendisinin kabul ettiği îzah ve yoruma geldiğini ifade etmektedir. Zira Taberî tefsirinde, mushaf hattıyla örtüşen muhtelif okuyuşların tek harf kapsamındaki okuyuş farklılıkları olduğunu ifade ederken, *el-Kırâât* kitabında bu türden farklılıkların yedi harf kapsamındaki okuyuş farklılıkları olduğunu söylemektedir ki bu da Mekkî'nin söylediği ile aynıdır.

¹⁶⁸ Mekkî, *el-İbâne*, s. 33.

Dolayısıyla Mekki'ye göre Taberî tefsirindeki îzahlarını kıraate dâir kaleme aldığı eserinde revize etmiş ve farklı îzah ve yorumlarda bulunmuştur.¹⁶⁹

B. Kur'an Kıraatleri

1. Kur'an Kıraatlerinin İstinsah Sonrası Süreçteki Durumu

Mekki'nin değerlendirmelerinde Mushafların istinsahı sonrasındaki süreçte kıraat farklılıklarının nasıl bir durumda olduğuna yönelik îzah ve açıklamalar da bulunmaktadır. Mekki'ye göre istinsah faaliyeti kıraat ihtilafına belli bir sınırlama getirmiş olsa da, bölgeler arasındaki okuyuş farklılığını tamamen ortadan kaldırmamıştır. Çünkü istinsahta tek bir harf esas alınmış olmakla birlikte mushaf hattında nokta ve harekenin kullanılmamış olması mushaf imlâsıyla örtüşen okuyuşların varlığını devam ettirmesine imkân vermiştir. Şöyle ki istinsah sonrasında Müslümanlar, istinsah öncesi döneme ait okuyuşlarından mushaf hattına uygun olanları okumayı sürdürmüşler, uymayanları ise terketmişlerdir. Nitekim Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde sahâbeden bazıları dini ve Kur'ân'ı öğretmek için fethedilen yerlere gitmişler, gittikleri yerlerde de kendi okuyuşlarını öğretmişler, bunun sonucunda da şehirler arasında okuyuş farklılıkları zuhur etmiştir. İstinsah edilen mushafların merkez şehirlere gönderilmesi sonrasında da her bir şehir halkı kendilerine gönderilen mushafı, bu mushaf gelmezden evvel sahip oldukları ve bu mushafın imlâsıyla örtüşen okuyuşları doğrultusunda okumuşlar, mushaf hattına uygun düşmeyen okuyuşlarını ise terk etmişlerdir, buna bağlı olarak da şehirler arasında okuyuş farklılığı bu süreçte de varlığını devam ettirmiştir.¹⁷⁰

Hicrî II. Asırla birlikte kıraatlerin bir takım imamlara nispet edilmeye başlandığı bilinmektedir. Bu sebeple bu dönem "tercih/ihtiyar" dönemi olarak anılmaktadır. Zira bu süreçte kıraat âlimleri, farklı hocalardan aldıkları okuyuşlar arasında ihtiyarda bulunmuşlar, ihtiyar ettikleri okuyuşlar ise kendilerine nispet edilmeye başlamıştır. Nitekim Medîne kıraat imamı Nâfi, tâbiûn tabakasına mensup yetmiş kişiden kıraat almış, kendi kıraatinde, bu kişilerden iki kimsenin üzerinde ittifak ettiği okuyuşlara yer

¹⁶⁹ Mekki, *el-İbâne*, s. 40-41.

¹⁷⁰ Mekki, *el-İbâne*, s. 37-38.

vermiş, tek kalan okuyuşları ise almamıştır.¹⁷¹ Mekkî'nin değerlendirmelerinde ihtiyar sürecinin mâhiyetini tespitiye yönelik açıklamalar da bulunmaktadır. Nitekim onun aktarımına göre Ali b. Hamza el-Kisâî, Hamze ez-Zeyyât'tan kıraat almış olmakla birlikte üç yüz yerde Hamze'nin kıraatine muhalif vecihler nakletmiştir. Çünkü Kisâî Hamze dışında daha başka kimselerden de kıraat almış ve bazı vecihleri Hamze'nin kıraatinden bazı vecihleri ise Hamze dışındaki diğer kişi veya kişilerden seçmiş, bazı vecihleri ise terketmiştir.¹⁷² Kezâ Ebû Amr da İbni Kesîr'den kıraat almış olmakla birlikte üç bin vecihte ona muhalefet etmiştir. Bunun sebebi de yine Ebû Amr'ın İbni Kesîr dışında bir başkasından da kıraat almış olmasıdır. İşte Ebû Amr kıraatini, İbni Kesîr'in ve kıraat aldığı diğer kişinin kıraatlerini esas alarak oluşturmuştur. Dolayısıyla ihtiyar sahipleri ihtiyarlarını oluştururken tek bir kaynağı değil muhtelif kaynakları esas almışlar ve buna bağlı olarak da ihtiyarları ile kıraat aldıkları kişilerin kıraatleri arasında farklılık zuhûr etmiştir.¹⁷³ Mekkî; "İhtiyarda bulunan bu kimseler, yalnızca, çoğunluğun kıraatini okumuşlar, her biri okudukları arasında ihtiyarda bulunmuş ve ihtiyarda bulunduğunu belirten bir lâfız aracılığıyla söz konusu kıraati (ihtiyarı) nakletmiştir."¹⁷⁴ diyerek hem imamların okuyuşlarının kendilerinden önceki kimselerden aldıkları okuyuşlar olduğunu ifade etmekte, hem de onların, öncekilerden aldıkları okuyuşlar içerisinde ihtiyarda bulduklarını ve kendilerine nispet edilenin de bu ihtiyarları olduğunu belirtmektedir.

Bu çerçevede Mekkî, ihtiyarda bulunan kıraat âlimlerinin bir kıraate ihtiyarlarında yer verirken gelişigüzel bir tutum benimsemediklerini, aksine bir takım kriterleri esas aldıklarını ifade etmiştir. Zira Mekkî'ye göre, ihtiyarda söz konusu okuyuşun Arap dili açısından değeri, mushaf hattına uygunluğu ve çoğunluğun o okuyuş üzerindeki ittifakı şeklinde üç kriterin esas alındığını ifade etmiştir.¹⁷⁵

Kıraatlerle ilgili çalışmalar hicrî III. asrın ikinci çeyreğinden itibaren ihtiyarda bulunma yerine, yaptıkları ihtiyarları şöhret bulmuş olan kimselerin okuyuşlarının derlenmeye başlandığı yeni bir sürece girmiştir. Bu çerçevede Ebû Hâtim yirmi küsur,

¹⁷¹Mekkî, *el-İbâne*, s. 61.

¹⁷²Mekkî, *el-İbâne*, s. 38.

¹⁷³Mekki, *el-İbâne*, s. 38.

¹⁷⁴Mekkî, *el-İbâne*, s. 65.

¹⁷⁵Mekkî, *el-İbâne*, s. 65.

Taberî ise 25 ihtiyarı içeren eserler kaleme almışlar, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm ile İsmail el-Kâdî pek çok ihtiyarı derlemişlerdir.¹⁷⁶ Mekkî dördüncü asırda insanlar arasında, mevcut kıraat farklılıklarına bir sınırlama getirilmesi yönünde bir isteğin ortaya çıktığını ve dolayısıyla güvenilir, bilgili, dini bütün, bulunduğu yörede kıraat alanında ün yapmış kişilerin kıraatlerinin derlendiğini, İbn Mücâhid vb. âlimlerin söz konusu faaliyetinin de bu eğilimin bir sonucu olduğunu ifade etmektedir.¹⁷⁷

2. İbn Mücâhid Sonrası Süreçte Yedili Sisteme Dâhil Olmayan İhtiyarların Durumu

Mekkî b. Ebû Tâlib'in, kıraat farklılıklarının Ebû Bekir b. Mücâhid sonrası süreçteki durumu ile ilgili tespit ve değerlendirmeleri, dördüncü ve beşinci asır itibâriyle İslâm coğrafyasının muhtelif bölgelerinde yedili sistemin dışında kalan bazı ihtiyarların okunmaya devam ettiği yönünde bilgiler içermesi itibariyle son derece önemli tespitler içermektedir. Mekki şöyle demiştir; "Kıraatleri, bunlarla (yedi kıraat ile) sınırlandıran ilk kişi Ebû Bekir b. Mücâhid'tir ki o bunu yaklaşık olarak üç yüz yılı sularında gerçekleştirmiştir. Bu güne dek ondan sonra gelenler de (bu noktada) onun izinden gitmişlerdir. Hal böyle olmakla birlikte bu yedi imamın dışındaki kimselerin rivâyet ve ihtiyarlarının okunması da günümüze değin terk edilmemiştir. Sözelimi Ya'kûb el-Hadramî'nin kıraati terk edilmiş değildir; Âsım el-Cühderî'nin kıraati ile Nâfi'nin iki hocası Ebû Ca'fer ve Şeybe kıraatleri/ihtiyarları da aynı şekilde terk edilmiş değildir. Ebû Hâtim, Ebû Ubeyd ve Mufaddal'ın kıraatleri/ihtiyarları ile doğudaki şehirlerdeki daha başka kimselerin kıraatleri/ihtiyarları için de aynı şey söz konusudur." Mekkî'nin bu îzahı şunu ortaya koymaktadır ki Ebû Bekir b. Mücâhid, o dönemin önemli yerleşim merkezlerinden olan ve aynı zamanda Osman mushaflarının gönderildiği şehirler arasında yer alan Mekke, Medine, Kûfe, Basra ve Şam'da ihtiyarları şöhret bulmuş ve hüsnü kabul görmüş yedi kıraat imamının ihtiyarını almak suretiyle 'kıraat-i seb'a'yı oluşturduktan sonra da, kıraat-i seb'anın dışında kalan bazı ihtiyarlar varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bir başka ifadeyle Mekkî'nin yaşadığı dönem itibarıyla takip edildiğini ve muhtelif bölgelerde yaygın bir biçimde okunduğunu

¹⁷⁶ Mekki, *el-İbâne*, s. 26-27.

¹⁷⁷ Mekkî, *el-İbâne*, s. 63.

belirttiği bazı kıraatler/ihtiyarlar kıraat-i seb'a (yedili sistem) içerisinde yer almayan kıraatlerdir ve bu kıraatler İbn Mücâhid sonrası süreçte pratik hayatta varlıklarını devam ettirmiş ve namazlarda olsun özel okumalarda olsun takip edilegelmiştir. Zira Mekki'nin verdiği listede yer alan Şeybe, Ebû Ubeyd, Ebû Hâtim ve Mufaddal kıraatleri/ihtiyarları, gerek yedi kıraat gerekse on kıraat kapsamında yer almamaktadır.¹⁷⁸

3. Aynı İmamdan Kıraat Almış Râvîler Arasındaki Okuyuş Farklılığının Sebebi

Bilindiği üzere aynı kıraat imamından kıraat almış olan ve onun kıraatini rivâyet eden râvîler arasında da okuyuş farklılıkları gözlenmektedir. Nitekim her ikisi de kıraati Nâfi'den almış olan ve Nâfi kıraatinin en meşhur iki rivâyeti olan Kâlûn ve Verş'in rivâyetleri arasında gerek usul gerekse ferş bakımından farklılıklar bulunmaktadır. Mekki'nin değerlendirmeleri arasında bu ihtilafi îzaha yönelik açıklamalar bulunmaktadır. Nitekim Mekki'ye göre bunun sebebi Nâfi'nin kendisinden arz yoluyla kıraat alan talebelerine, arz ettikleri okuyuşlarının nakline, iki hocasının kıraatine muvâfik olması durumunda, izin vermiş olmasıdır. Bu durum Nâfi'den nakilde bulunan Kâlûn ve Verş arasında olduğu gibi aynı imamın kıraatini nakleden râvîlerin rivâyetleri arasında bir farklılığın oluşmasına sebep olmaktadır. Mekki şöyle demektedir; “O ikisi (Kâlûn ve Verş), kat', hemze, tahfif, idğâm vb. vecihler itibarıyla üç bin vecihle ayrılmışlardır. Öyle ki Nâfi'nin râvîlerinden hiçbirisi (bu yerlerde) Verş'in ondan yaptığı nakille paralellik arz etmemektedir, hatta Verş dışında kimse Nâfi'den bu vecihleri nakletmemiştir. Bunun tek bir sebebi (açıklaması) vardır. Şöyle ki Verş, Nâfi'ye (daha önce) beldesinde öğrendiği okuyuşu arz etmiş, Nâfi' de bir kısım hocasından aldığı okuyuşa muvâfik olduğunu gördüğü bu okuyuşu okumasına izin vermiştir. Kâlûn ve başkalarının Nâfi'ye yaptığı arz da böyledir. Kezâ râvîlerin kıraat imamlarından farklılık arz etmesinin açıklaması da budur.”¹⁷⁹

¹⁷⁸ Maşalı, Mehmet Emin, “Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsim'indeki Bilgiler Işığında Kur'an Kıraatlerine İlişkin Tespitler”, *UÜİFD*, s. 187-188.

¹⁷⁹ Mekki, *el-İbâne*, s. 62.

4. Kıraatlerin Kabul Şartları

Osman mushaflarının istinsahı sonrasında bu mushafların imlâlarıyla örtüşmeyen okuyuşların terkedildiği, kezâ II. asırla birlikte başlayan ihtiyar sürecinde, naklin sahihliği, Arapça'ya uygunluk ve mushaf hattına uygunluk gibi üç temel kriterin esas alındığı, dolayısıyla da anılan kriterlerin bir kıraatin kabulünü sağlayan temel ilkeler olarak kabul edildiği bilinmektedir. Dolayısıyla sonraki süreçlerde bir kıraatin kabulünde, anılan üç şartın tahakkuku aranır olmuştur. Mekki'nin açıklamalarında da bu üç kritere yönelik îzah ve işâretlere sık sık rastlanmaktadır.¹⁸⁰

Ancak bu kriterlerin detaylandırılmasına gelince Mekki'nin daha ziyâde ilk iki kriter ile yâni kıraatın naklinin sahihliği ve mushaf hattına uygun olması hususlarıyla ilgili açıklamalarda bulunduğunu söylemek mümkündür.

a. Naklin Sahih Olması

Kıraatlerin kabulünde aranan kriterlerin başında nakil kriterinin geldiği bilinmektedir. Bu çerçevede âlimler 'naklin sahihliğinin' mi yoksa 'naklin mütevâtir oluşunun' mu şart olduğu hususunda farklı mülâhazalarda bulunmuşlardır. Bu noktada cumhurun tercihi naklin mütevâtir olmasının şart olduğu yönündedir. Bu yönde mülâhazalarda bulunan Nüveyrî, (v.857/1453) hem yeni hem de âlimlerin icmâsına ters olduğunu belirttiği "mütevâtirliğin şart olmadığı" şeklindeki kanaati benimseyenler arasında Mekki'nin de olduğunu belirtmektedir.¹⁸¹ Mehmet Emin Maşalı, Nüveyrî'nin Mekki'yi söz konusu icmânın dışında tutmasının muhtemel sebebinin, Mekki'nin, makbul kıraatlerin şartlarını belirtirken 'Sika kimselerden Peygamber'e (s.a.v.) kadar nakli'¹⁸² şeklinde bir ifâdede bulunması olduğunu belirtmektedir.

b. Mushaf Hattına Uygunluk

Mekki'nin Mushaf hattına uygunlukla ilgili mülâhazalarına gelince daha önce de belirttiğimiz gibi Mekki bir kıraatin makbul addedilebilmesi için istinsah edilen mushafların imlâsına uygun düşmesinin gerekli olduğuna işaret etmiştir. Çünkü ona

¹⁸⁰ Mekki, *el-İbâne*, s. 18.

¹⁸¹ Dimyâfî, Ahmed b. Muhammed b. el-Bennâ, *İthâfu Fudalâi'l-Beşer bi'l-Kırâati'l-Erbaate Aşer*, nşr. Şa'bân Muhammed İsmâil, Beyrût/1987, I, 70-71.

¹⁸² Mekki, *el-İbâne*, s. 39.

göre mushafların istinsahında esas alınan kıraatin hangisi olduğunu tespit etmek mümkün değildir¹⁸³. Dolayısıyla mushaf hattıyla örtüşen her bir kıraatin, istinsahta îtibâra alınmış kıraat olma ihtimali vardır. Bu sebeple de mushaf hattıyla örtüşen okuyuşlardan tek bir okuyuşun alınıp, diğerlerinin terk edilmesi durumunda, istinsahta esas alınmış olan okuyuşun terk edilmiş olma ihtimalinin söz konusu olabileceğini belirtmiştir.¹⁸⁴

Mushaf hattıyla örtüşmeyen kıraatlerin terk edileceğine dâir kıraat âlimleri fikir birliğindedir. Mekkî kıraat âlimlerinin anılan fikir birliğini şu sözleriyle dile getirmektedir; “Hz. Osman, mushafların hattına muhalif olanı okumayı menetmiş, on iki bin kadar sahâbî ve tâbîî onu desteklemiş, bunun akabinde de Müslümanların tamamı ona tâbî olmuştur. Buna bağlı olarak mushafın hattına muhalif olan kıraat, cumhur ulemâ tarafından, her ne kadar sahîh ve nakil ürünü olsa da, bidat ve hata kabul edilmiştir.”¹⁸⁵ Öte yandan Mekkî, mushaf hattına muhalif olan okuyuşların sâkit olduğunu, dolayısıyla bu nitelikteki kıraatlerin âdetâ mushaf hattı üzerinde gerçekleşen icmâ ile neshedilmiş olduğunu belirtmektedir. Mekki Kur’ân’ın icmâ ile neshini kabul etmeyen bazı kimselerin nakli sahîh olmak şartıyla mushaf hattına muvâfık olmayan okuyuşları okumayı sürdürdüklerini belirtmiş, ancak bu tavrı onaylamamıştır. Çünkü burada ümmetin icmâsına muhalefet bulunmaktadır, hem de ahad haberle bir şeyin Kur’anlığının sübûtü gerçekleşmektedir ki bu kimsenin kabul etmeyeceği bir şeydir.¹⁸⁶

Mekkî mushafların istinsahında tek bir okuyuş esas alınmış olmakla birlikte, ortada mushaf hattıyla örtüşen çok sayıda okuyuşun bulunmasını şöyle îzah etmektedir; “Biz, bir ‘harf’te (kıraatte) lafiz üzerinde vâki olan fazlalığın gerekçesini açıklayıp, onun ‘yedi harf’ten olduğunu ortaya koyduk. Eğer o fazlalık, ‘yedi’nin dışında olup, Hz. Osman’ın maksadıyla örtüşmüyorsa, böyle bir kıraati kabul etmek Kur’ân’ı değiştirmek demektir ki bunun da hiçbir dayanağı ve anlamı yoktur. O fazlalığın hem ‘yedi harf’ten hem de Hz. Osman’ın maksadına uygun olması gerekmektedir. Hz. Osman’ın, mushafı bir ‘harf’ ve bir lafiz üzere yazdırdığı hususu sâbit olunca, bu bir ‘harf’ üzerindeki

¹⁸³Mekkî, *el-İbâne*, s. 24.

¹⁸⁴Mekkî, *el-İbâne*, s. 25.

¹⁸⁵Mekkî, *el-İbâne*, s.1.

¹⁸⁶ Mekkî, *el-İbâne*, s. 31.

fazlalık kesinlikle ‘yedi’ dendir. Bu takdirde, bahse konu olan o fazlalığın, hem Hz. Osman'ın maksadı olması ihtimâlından hem de mushafın hat karakterinin dışına çıkmamasından dolayı, onunla kıraat bizim için câizdir. Hz. Osman'ın sadece bir vechi murâd etmiş olduğunu bilsek de o kıraat bizim için uygundur.”¹⁸⁷ Sonuç olarak Mekki'ye göre mushaf hattıyla örtüşen bir okuyuşu reddetmek câiz olmaz, çünkü istinsahta esas alınan okuyuşun o olma ihtimali söz konusudur.

Ancak burada îzah edilmesi gereken önemli bir nokta vardır, o da bir kıraatin mushaf hattına uygun olmasıyla kastedilen nasıl bir uygunluktur? Mekki mushafa muhalefetten kasdın kelime ziyâde ve noksanlığı şeklinde muhalefet olduğunu belirtmiş, mushaf imlâsına lafiz ziyâdesi şeklinde muhalefeti içeren okuyuşların, istinsah faaliyetinde esas alınmış olan bir okuyuş olmasının ihtimal dâhilinde olmadığını belirtmiştir¹⁸⁸.

Mekki'ye göre istinsah sonrası süreçte mushaf yazısına uymadığı gerekçesiyle terk edilen kıraatler de bu yönde bir delâlete sahiptir. Zira bu türden kıraatlere bakıldığında bunların kelime ziyâde ve noksanlığı itibarıyla mushafa muhalif olan okuyuşlar olduğu görülür. Nitekim Mekki, Abdullah b. Mes'ûd ve Übeyy b. Ka'b'a nispet edilen bu nitelikteki çok sayıda okuyuşun terk edilmesinin sebebinin bu olduğunu ifade etmiştir¹⁸⁹. Hatta bu yüzden İmam Mâlik ve daha başka âlimler mushaf yazısına muhalif olan dolayısıyla da icmâ desteğinden yoksun bulunan İbn Mes'ûd vb.lerinin kıraatleri için ‘kırâatü İbn Mes'ûd’ (İbn Mes'ûd'un kıraatı) değil de ‘el-kırâe elletî tünsebü ilâ İbn Mes'ûd’ (İbn Mes'ûd'a nispet edilen kıraat) ifadesini kullanmışlardır.¹⁹⁰

Mekki bir kıraatin kabulü için ileri sürülen üç şart açısından kıraatleri bir değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Mekki bu çerçevede kıraatleri üç grupta ele almaktadır;

(1) İlki Hz. Peygamber'den itibâren sika kimseler kanalıyla nakledilmesi, Kur'an'ın indiği dil olan Arapça'nın yaygın olan bir vechini esas alması ve mushaf hattına da muvâfik olması hasebiyle kıraatlerin kabulü için ileri sürülen üç şartıda taşıyan ve bu yönüyle de o gün itibâriyle okunan kıraatler. Anılan üç şartı taşıyan kıraat

¹⁸⁷Mekki, *el-İbâne*, s. 33-34.

¹⁸⁸Mekki, *el-İbâne*, s. 24.

¹⁸⁹Mekki, *el-İbâne*, s. 73-74.

¹⁹⁰bkz. Mekki, *el-İbâne*, s. 73.

okunur, sahihliğine ve mevsûkiyetine kesin olarak inanılır, böyle bir kıraati inkar eden kimse kâfir olur.¹⁹¹

(2) Ahad yollarla nakledilmekle birlikte nakli sahih ve Arapça itibariyle geçerli olmakla birlikte mushaf hattına muhalif olan kıraatler. Bu tarz kıraatlerin okunması iki illete bağlı olarak mümkün olmamaktadır; İlki bunların icmâ ile değil haber-i vahid ile sâbit olmasıdır. Oysa haber-i vahid ile bir şeyin Kur'anlığı sâbit olmaz. İkinci illet ise onun icmâya dayanan mushaf hattına muhalefet etmesidir. Dolayısıyla onun sahihliği noktasında kesin bir hükme varmak mümkün değildir. Sahih olduğu kesin olarak bilinemeyen bir şeyi kıraat etmek ise câiz değildir. Ancak böyle bir kıraati inkâr eden kimse küfre girmez, bununla birlikte böyle bir inkâr son derece kötü bir şeydir.¹⁹²

(3) Sika olmayan kimselerin naklettiği, yahut sika kimseler tarafından nakledilmesine rağmen Arapça açısından geçerli olmayan kıraatler. Bu vasıftaki kıraatler mushaf hattına uygun bile olsalar kabul edilmezler.¹⁹³

Özetle belirtecek olursak Mekkî'ye göre mushaf hattına muhalif bir okuyuşu okumak mümkün değildir. Çünkü bu tarz okuyuşlar haber-i vâhid niteliğindedir ve üzerinde icmâ hâsıl olmuş mushaf imlâsına muhalif olmaları onları kabul edilebilir kılmamaktadır. Çünkü böyle bir kıraati kabul edilebilir addetmek haber-i vahid'i kesin bilgi (yakîn) ifâde eden icmâya yeğlemek gibi bir yanlışı içerir. Dolayısıyla İbn Mes'ûd'a nispet edilen ve mushaf hattıyla örtüşmeyen okuyuşların dâhi kabul edilebilir olması söz konusu olamaz. Çünkü bu nitelikteki okuyuşların İbn Mes'ûd'un kıraati olduğu noktasında kesin bir bilgi söz konusu değildir. Çünkü bu tarz okuyuşlar, rivâyet ve nakil işiyle meşgul olan bazı kimseler tarafından nakledilmektedir.¹⁹⁴

Kıraatlerin kabul şartları itibâriyle son olarak şunu da belirtmek gerekir ki Mekkî yedili sistem içerisindeki kıraatleri anılan üç kriter itibâriyle değerlendirmeye tâbî tutmuştur. Mekkî, yaptığı bu değerlendirmeye göre en sağlam, sened itibâriyle en sahih, Arapça itibâriyle da en fasih kıraatlerin Nâfi ile Âsım'a nispet edilen kıraatler olduğunu ifâde etmektedir.¹⁹⁵

¹⁹¹ Mekki, *el-İbâne*, s. 39.

¹⁹² Mekkî, *el-İbâne*, s. 39-40.

¹⁹³ Mekkî, *el-İbâne*, s. 40.

¹⁹⁴ Mekkî, *el-İbâne*, s. 42.

¹⁹⁵ bkz. Mekkî, *el-İbâne*, s. 65.

C. Kur'ân'ın Cem ve İstinsahı

1. Kur'ân'ın Hz. Ebû Bekir Döneminde Cemi

Mekkî Hz. Ebû Bekir döneminde gerçekleşen cem/derleme faaliyetiyle ilgili açıklamalarda da bulunmaktadır. Mekkî'nin bu yöndeki açıklamalarda bulunduğu bölüme girişinde şöyle bir soru tevcih etmektedir; "Kur'ân Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında cemedilmiş miydi? Hz. Peygamber'den sonra Kur'ân nasıl cemedildi? Kur'ân'ın cemedilmesinin sebebi nedir?" Mekkî'nin yönelttiği bu sorudan onun bu çerçevedeki açıklamalarının şu üç noktada temerküz ettiği anlaşılmaktadır; "Kur'ân Peygamberimiz zamanında cemedilmiş mi idi", "Hz. Peygamber'den sonra Kur'ân'ın cemedilmesi nasıl gerçekleşmiştir", "böyle bir cem faaliyetine gidilmesinin sebebi nedir".

Mekkî'nin bu konu çerçevesinde üzerinde durduğu ilk husus Kur'ân'ın Hz. Peygamber zamanında cemedilip edilmediği meselesidir. Bilindiği gibi genel kabule göre Kur'ân Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde, iki kapak arasında bir araya getirilmemiştir. Bununla ilgili olarak farklı nedenler ileri sürülmektedir. 'Cemden maksadın vahiy malzemesini koruma altına almak olduğu, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatta olduğu süreçte ise böyle bir problemin söz konusu olmadığı', 'henüz vahiy tamamlanmadığından bazı ayetlerin nesh edilebileceği, yâni Kur'ân nassının nihâî şeklinin belirginleşmediği', 'vahyin nüzûlünün devam ettiği ve tertibin de nüzûl sırasına göre olmadığı', 'vahyin tamamlanması ile Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefâtı arasındaki sürenin vahiy malzemesini bir araya derlemeye imkân tanıyacak kadar geniş olmadığı', ileri sürülen nedenlerin en başta gelenleridir.¹⁹⁶

Mekkî'ye göre de Kur'ân Hz. Peygamber zamanında yazılı bir metin olarak cemedilmemiş, yalnızca ezberleme şeklinde cemedilmiştir. Mekkî Hz. Peygamber (s.a.v.) vefât ettiğinde Kur'ân'ın cemedilmemiş olduğu hususunun mütevâtir haberlerle sâbit olduğunu da belirtmiştir. Mekkî'ye göre Hz. Peygamber zamanında böyle bir cemin yapılamayış sebebi ise şudur; Kur'ân yirmi küsur sene zarfında parça parça nâzil olmuştur. Dolayısıyla bu olgu onun nüzûl sürecinde tek bir metin haline getirilmesine imkân vermemiştir.

¹⁹⁶Mekkî, *el-İbâne*, s. 44.

Mekkî'nin bu çerçevede üzerinde durduğu bir diğer husus Kur'ân metninin Hz. Ebû Bekir döneminde derlenmesi faaliyetidir. Mekkî'nin bu süreçte niye Kur'ân'ın cemine ihtiyaç duyulduğu ile ilgili açıklamaları, kaynaklarda bu çerçevede zikredilen bilgilerin özeti niteliğindedir. Şöyle ki Hz. Peygamberin (s.a.v.) vefatı üzerine baş gösteren isyanları bertaraf etme amacıyla girişilen yemame savaşında çok sayıda kurrâ sahâbînin şehit düşmesinin vahyin zayi olması gibi bir olumsuz sonuca yolaçabileceğini gözlemleyen Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir'e gelerek vahiy malzemesini derlemeyi teklif etmiş, ilk anda buna tepki gösteren halîfe daha sonra teklifi benimsemiş ve bu iş için de Zeyd b. Sabit seçmiştir. Dolayısıyla derlemenin ana sâiki hâfiz sahâbîlerin şehit olmasına bağlı olarak vahiy bir kısmının yok olabileceği endişesidir.¹⁹⁷

Mekkî'nin açıklamalarında cem işinde takip edilen yöntemi tavsif eden değerlendirmeler de bulunmaktadır. Mekkî'nin ifâdelerine göre Zeyd b. Sâbit derleme işi esnasında Kur'ân'ı 'sahifeler, hurma dalları ve küçük taş parçaları üzerindeki yazılı kayıtlardan' ve 'insanların hafızalarından' araştırmış ve böylece de derlemeyi tamamlamıştır. Mekkî bu çerçevede Tevbe sûresinin son iki âyetinin tespiti sorununa temas etmekte ve şöyle bir ilginç yorum getirmektedir. Zeyd b. Sâbit ve diğer sahâbîler bu iki âyeti daha önce ezberlemiş olsalar da unutmuşlardı. Ne zaman ki Mekkî'nin "zû'ş-şehâdeteyn el-Ensârî" olarak işarette bulunduğu ve ismini vermediği kimse¹⁹⁸ bu âyetin varlığını onlara hatırlatınca onlar da unuttukları bu ayeti tekrar hatırladılar ve onu mushafa yazdılar. Bu noktada hiçbir sahâbînin îtirazda bulunmamış olması o âyetin sübûtu üzerinde icmâ bulunduğuna delalet eder. Öte yandan bu âyetlerin tespitinde tek kişinin şahitliğine dayanılması bu âyetlerin tesbitinin haber-i vâhide dayandığı anlamına da gelmez. Çünkü bir kere bu âyetleri hatırlatan kimse Peygamber tarafından şahitliği iki kişi şahitliğine denk kabul edilen bir kimsedir.¹⁹⁹ Öte yandan bu kişinin hatırlatması üzerine ümmet o iki ayeti hatırlamış ve böylece de icmâ ve tevâtür hâsıl olmuştur.

Mekkî'nin bu değerlendirmelerinde orijinal yönler bulunmaktadır. Bir kere Mekkî'ye göre Zeyd b. Sâbit'in tespit edemediği şey Tevbe sûresinin son iki âyetinin yazılı metni değildir, aksine Zeyd b. Sâbit böyle iki âyetin varlığını hatırlayamamıştır,

¹⁹⁷Mekkî, *el-İbâne*, s. 44-45.

¹⁹⁸Başka kaynaklarda bu zatın isminin Ebû Huzeyme el-Ensârî veya Huzeyme el-Ensârî olduğu yönünde rivâyetler bulunmaktadır.

¹⁹⁹Mekkî, *el-İbâne*, s. 45.

dolayısıyla burada karşılaşılan tespit sorunu yazılı malzemenin tespiti sorunu değil, âyetleri hatırlayamama sorunudur. Dolayısıyla Ensar'dan olan söz konusu zât bu âyetlerin yazılı metnini falan getirmiş olmayıp yalnızca Zeyd b. Sâbit'e anılan âyetleri hatırlatmıştır. Mekkînin bu değerlendirmesi onun cem/derlemede esas alınan iki şahit şartını bazılarının anladığı gibi yazı ve ezber olarak değil bir metnin Kur'ân olarak sâbit olduğuna dair iki kişinin tanıklık etmesi olarak algıladığına da delâlet etmektedir.

Mekkî'nin îzahları arasında Hz. Ebû Bekir zamanında derlenen sahîfelerin âkıbetiyle ilgili değerlendirmelere de rastlanmaktadır. Bilindiği üzere bu sahîfeler vefâtına kadar Hz. Ebû Bekir'de kalmış, vefâtı sonrasında Hz. Ömer'e geçmiş, onun vefâtından sonra da Hz. Peygamber'in (s.a.v.) zevcesi ve Hz. Ömer'in kızı olan Hz. Hafsa'ya intikal etmiştir. Mekkî bu noktada kaynağını belirtmeksizin 'ruviye' kaydıyla şöyle bir bilgiye verilmektedir; Hafsa'nın vefâtından sonra sahîfeler kardeşi Abdullah b. Ömer'e intikal etmiş, Abdullah, ısrarları üzerine Emevi halifesi Mervân'a vermiş, Mervân da, onda, Hz. Osman zamanında istinsah edilen mushafların yazısına uymayan kimi yönlerin bulunabileceği, dolayısıyla da bu durumun bazı kimseleri yanlış kanaatlere sevkedeceği endişesiyle imhâ etmiştir.²⁰⁰

Mekkî'nin kaynağını belirtmeksizin 'ruviye' şeklinde kaydettiği bu bilgi bazı farklılıkla birlikte ondan önceki daha başka kaynaklarda da geçmektedir. Nitekim Mehmet Emin Maşalı'nın tespitlerine göre bu noktadaki bilgiler ilk olarak İbn Şebbe (v. 262/876) ile onun talebesi olan İbn Ebû Dâvûd es-Sicistânî'de (v.316/329) geçmektedir. Bu iki kaynakta geçen bilgiye göre Emevî hükümdarı Mervân b. Hakem (v. 65/685) söz konusu mushafı Hz. Hafsa'dan istemiş, fakat Hafsa, Mervân'ın bu isteğini reddetmiştir. Hafsa'nın ölümü üzerine kardeşi Abdullah b. Ömer'e geçen mushafı, Abdullah, ısrarları üzerine Mervân'a vermiş, Mervân da, onda, Hz. Osman zamanında istinsah edilen mushafların yazısına uymayan kimi yönlerin bulunabileceği, dolayısıyla da bu durumun bazı kimseleri yanlış kanaatlere sevkedeceği endişesiyle imhâ etmiştir. Mehmet Emin Maşalı gerek her iki kaynak arasında gerekse aynı kaynakta bazı noktalarda farklı ve bu bilgiyle çelişen daha başka açıklamaların yer alması, İbn Şebbe ve Sicistânî'ye tekaddüm eden Buhârî'nin bu mushafın Hz. Hafsa'ya geçtiğini bildirmenin ötesinde bir nakle ve kayda yer vermemesi, Mervân'ın biyografisine bütün detaylarıyla yer veren

²⁰⁰Mekkî, *el-İbâne*, s. 47.

tabakat kitaplarında bu bağlamda bir bilgi geçmemesi gibi delillere dayalı olarak bu bilginin kabul edilebilir olmadığını belirtmiştir.²⁰¹ Mekkî'nin anılan bilgiyi 'ruviye' kaydıyla nakletmesi de muhtemelen bu bilginin ve bu yöndeki nakillerin zayıflığına işâret amacı taşımaktadır.

2. Hz. Osman Döneminde Mushafın İstinsahı

Mekkî'nin istinsah faaliyetinde tek bir harfin esas alınmış olduğuna sık sık atıfta bulunmanın ötesinde Hz. Osman'ı istinsaha sevkeden gelişmeler, istinsahı kimlerin gerçekleştirdiği ve nasıl bir yöntem takip ettikleri hususlarıyla ilgili açıklamalarda da bulunmuştur. Bu çerçevede Mekkî ilk olarak daha önceki süreçlerde böyle bir ihtilaf yaşanmamasına rağmen bu süreçte böyle bir ihtilafın zuhur etmesinin neden ve niçine temas etmekte ve özetle şöyle demektedir. Peygamber zamanında kıraat farklılığının bir vâkıa olduğu ve bunun Kur'ân'ın yedi harf üzere indirilmesinden neşet ettiği, Peygamber'in farklı okumalara izin verdiği bilinmekte idi, dolayısıyla da kimse kıraat farklılığını yadsımamakta idi. Ancak daha sonraki nesiller bu gerçeği bilemediklerinden, kendilerinden farklı kıraate sâhip kimselerin okuyuşlarının hatalı olduğunu zannettiler, buna bağlı olarak da kıraat farklılığına bağlı olarak ihtilaf ve tartışmalar yaşandı.²⁰² İşte Ermenistan ve Azerbaycan'ın fethine katılan askerler arasında da anılan sebepten dolayı böyle bir ihtilaf yaşanmış, bu ihtilafın daha büyük boyutlara taşınabileceğinden endişe eden Huzeyfe b. El-Yemân durumun vehâmetini halîfeye aktarmış ve derhal tedbir alınmaması durumunda müslümanların, ehl-i kitabın kutsal metinlerinde ihtilafa düşmeleri gibi ihtilafa düşecekleri uyarısında bulunmuştur. Bunun üzerine halife Osman, Hz. Ebû Bekir zamanında derlenen ve o an itibariyle Hz. Hafsa'da bulunan Ebû Bekir sahifelerini istemiş, Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Zübeyr, Said b. El-As ve Abdurrahman b. El-Hâris'ten oluşan bir heyet oluşturmuş ve onlara mushafın istinsahı görevini yüklemiş, istinsahta Kureyş lehçesini esas almalarını emretmiştir. Bunun üzerine anılan heyet yedi nüshanın istinsahını gerçekleştirmiş,

²⁰¹Maşalı, Mehmet Emin, *Kur'an'ın Metin Yapısı, İlâhiyât*, Ankara/2004, s. 65.

²⁰²Mekkî, *el-İbâne*, s. 48-49.

istinsahın akabinde halife ileri gelen İslâm beldelerinden her birine bir nüsha göndermiş, sâir nüshaların ise imhâsını emretmiştir²⁰³

Mekkî bu bağlamda istinsah heyetinin on iki kişi olduğu, istinsah edilen mushaf sayısının beş olduğu yönünde daha başka bilgilerin bulunduğu da işaret etmiş; sâir mushafların kaynar suya atılmak sûretiyle imhâ edildiğine dâir de ilginç bir detaya yer vermiştir.²⁰⁴

Bu çerçevede Mekki istinsah faaliyetinde Ahzâb sûresi yirmi üçüncü âyetin tespitinde bir sorun yaşandığı, yapılan inceleme neticesinde bu âyetin Huzeyme b. Sâbit'te bulunduğu şeklinde Hârice b. Zeyd'in babası Zeyd b. Sâbit'ten yaptığı nakle yer vermiştir. Mekkî, cem faaliyeti esnasında Tevbe sûresinin son iki âyetinin tespiti noktasında yaşanan sıkıntı ile ilgili değerlendirmesinin aynıyla burası için de geçerli olduğunu ifade etmiştir.²⁰⁵ Dolayısıyla Mekkî'ye göre sahâbe bu âyeti daha önce ezberlemiş olsalar da unutmuşlardı. Ancak Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî bu âyetin varlığını onlara hatırlatınca onlar da unuttukları bu âyeti tekrar hatırlamışlar ve onu mushafa yazmışlardır. Mekki bu hususun başka bir îzah ve yorumunun olamayacağını da altını çizmektedir.²⁰⁶

D. Değerlendirme

Mekkî'nin buraya kadar aktardığımız görüşlerindeki orijinal değerlendirmelerini şu şekilde maddelemek mümkündür;

1. Mekkî'ye göre yedi harf gerçeğinden bahseden hadislerde geçen yedi rakamı hakikat ifade etmekte olup yedi harf Arap lehçeleri ile kıraatler arası farklılıkların temerküz ettiği yedi husustur.

2. Hz. Osman zamanında gerçekleştirilen istinsah faaliyetinde tek bir harf esas alınmıştır. Ancak mushafın istinsahında nokta ve hareke kullanılmaması yedi harfe âit farklılıklardan mushaf hattıyla örtüşenlerin sonraki süreçlere intikaline imkân tanımıştır.

3. İstinsah faaliyetinde tek bir harf esas alınmış olmakla birlikte bu harfin hangisi olduğunu tespit mümkün değildir. Dolayısıyla nakli sahih olup mushaf hattıyla

²⁰³Mekkî, *el-İbâne*, s. 49-50.

²⁰⁴ Mekki, *el-İbâne*, s. 49-50.

²⁰⁵ Mekkî, *el-İbâne*, s. 51.

²⁰⁶ Mekkî, *el-İbâne*, s. 51.

da örtüşen okuyuşları reddetmek mümkün değildir. Çünkü bu nitelikteki okuyuşlardan her birinin istinsahta esas alınan okuyuş olma ihtimali her zaman söz konusudur.

4. Yedi harf konusunda son derece hatâlı kabul ve yorumlar mevcuttur. Bu hatalı kabullerden biri hadislerde geçen “yedi harf” kavramıyla Nâfi, İbn Kesîr, Ebû Amr, İbn Âmir, Âsım, Hamze ve Kisâf kıraatleri için kullanılan “kıraat-i seb’a” kavramının medlûllerinin aynı olduğunu iddia etmektir. Böyle bir kabul son derece hatalıdır.

5. Hicrî II. asırda kendini gösteren “tercih/ihtiyar” döneminde kıraat âlimleri, farklı hocalardan aldıkları okuyuşlar arasında ihtiyarda bulunmuşlar, ihtiyar ettikleri okuyuşlar ise kendilerine nispet edilmeye başlanmıştır. İhtiyarda bulunan kıraat âlimleri bir kıraate ihtiyarlarında yer verirken bir takım kriterleri esas almışlardır. Mekki’ye göre bu kriterler “söz konusu okuyuşun Arap dili açısından değeri”, “mushaf hattına uygunluğu” ve “çoğunluğun o okuyuş üzerindeki ittifakı”ndan ibârettir.

6. Dördüncü asırda mevcut kıraat farklılıklarına bir sınırlama getirilmesi yönünde bir istek zuhur etmiş, dolayısıyla bu süreçte güvenilir, bilgili, dini bütün, bulunduğu yörede kıraat alanında ün yapmış kişilerin kıraatleri/ihtiyarları müstakil eserlerde derlenmiştir. Nitekim Ebû Bekir b. Mücâhid’in *Kitâbü’s-Seb’a* isimli eserinde Nâfi, İbn Kesîr, Ebû Amr, İbn Âmir, Âsım, Hamze ve Kisâf’in ihtiyarını toplaması bu sürecin ürünüdür.

7. Ebû Bekir b. Mücâhid, o dönemin önemli yerleşim merkezlerinden olan ve aynı zamanda Osman mushaflarının gönderildiği şehirler arasında yer alan Mekke, Medine, Kûfe, Basra ve Şam’da ihtiyarları şöhret bulmuş ve hüsnü kabul görmüş yedi kıraat imamının ihtiyarını almak suretiyle ‘kıraat-i seb’a’yı oluşturduktan sonra da, kıraat-i seb’anın dışında kalan Şeybe, Ebû Ubeyd, Ebû Hâtim ve Mufaddal kıraatleri/ihtiyarları gibi kıraat-i seb’a kapsamında yer almayan bazı ihtiyarlar varlıklarını devam ettirmişlerdir.

8. Aynı kıraat imamından kıraat almış râvîler arasında okuyuş farklılığının bulunmasının sebebi kıraat imamlarının kendilerinden arz yoluyla kıraat alan talebelerinin arz ettikleri okuyuşlarından, bu kıraat imamının hocaları içinden en az ikisinin kıraatine muvâfik olanlarına izin vermeleridir. Bu durum aynı imamın kıraatini nakleden râvîlerin rivâyetleri arasında bir farklılığın oluşmasına sebep olmuştur.

9. Bir kıraatin kabulü için gerekli olan şartlardan biri olan mushaf hattına muhalefet etmemekten kasıt “kelime ziyâde ve noksanlığı şeklindeki muhalefettir”. Çünkü mushaf hattına lafız ziyâdesi şeklinde muhalefeti içeren okuyuşların istinsah faaliyetinde esas alınmış olan bir okuyuş olması imkânsızdır.

10. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman döneminde gerçekleştirilen cem ve istinsah faaliyetlerinde Zeyd b. Sâbit’in Tevbe sûresinin son iki âyeti ile Ahzâb sûresi âyetini yalnızca Huzeyme b. Sâbit’te bulduğu yönünde rivâyetler vardır. Bu rivâyetleri şu şekilde anlamak gerekir: Zeyd b. Sâbit ve diğer sahâbîler bu âyetleri daha önce ezberlemiş olsalar da unutmuşlardı. Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî bu âyetleri unuttuklarını onlara hatırlatınca onlar da unuttukları bu âyeti tekrar hatırladılar ve onların mushafa yazılması noktasında icmâ hâsıl oldu. Dolayısıyla bu âyetlerin tespiti haber-i vâhide değil sahâbenin icmâsına dayanmıştır, dolayısıyla da tevâtürle sâbit olmuştur. Bu durum cem/derlemede esas alınan iki şahit şartın, bazılarının anladığı gibi yazı ve ezber olarak değil bir metnin Kur’ân olarak sâbit olduğuna dâir iki kişinin tanıklık etmesi olarak değerlendirileceğine de delâlet eder.

SONUÇ

Kur'ân târihinin ana konuları içerisinde yer alan kıraat farklılıkları ve bu farklılığın kaynağı kabul edilen 'yedi harf' mevzuu, bu alanda çalışma yapan araştırmacıların son derece önem verdikleri konular arasındadır. Bu konularda birçok ilim erbâbı değişik görüşler serdetmiştir. Özellikle 'yedi harf' mevzuu konunun hassasiyeti ve îzahı zor olması sebebiyle aktüalitesini devam ettirmektedir.

Kıraatlerin tedvin dönemine çok yakın bir zaman diliminde, hicrî beşinci asırda yaşayan Mekkî b. Ebî Tâlib, kıraatler ve 'yedi harf' konularında o dönemin fikrî yapısına ışık tutması îtibâriyle araştırılmaya değer bir âlim olarak kabul edilmiştir. Yaşadığı dönem ve mekânlar îtibâriyle Mekkî b. Ebî Tâlib, genelde kıraatler, özelde ise 'yedi harf' mevzuunda dikkat çekici değerlendirmeleriyle hem kendisinden önceki geleneği şahsında cem etmiş, hem de bu ilmin sonraki nesillere aktarılması hususunda önemli bir görev îfâ etmiştir. Özellikle kıraat ve tecvid alanındaki çalışmalarıyla öne çıkan Mekkî, Endülüs kıraat şeyhi, üstâzü'l-kurrâ, üstâzü'l-mücevvidîn gibi ilmî pâyeleri ihrâz eden bir âlimdir.

Mekkî'nin tahkik edilen ilk eseri olma hüviyetini hâiz *el-İbâne an Meâni'l-Kırâât* isimli eseri, bahse konu olan mevzuları muhtevî olması, özellikle kıraatlerin mevsûkiyeti, yedi harf ve Kur'ân'ın cem ve istinsahı konularına hasredilmesi sebebiyle alanındaki kaynak eserler arasında zikredilmektedir. Bu değerlendirmeyi Mekkî bizzat kendisi yapmış, kitabın önsözünde, *el-İbâne* hüviyetinde bir çalışmanın daha önce yapılmadığını kendisine özgü üslûbuyla ifâde etmiştir.

Mekkî b. Ebî Tâlib'in hayatını, bunun yanında Kur'ân târihi, kıraat farklılıkları ve 'yedi harf' mevzularını muhtevî *el-İbâne an Meâni'l-Kırâât* adlı eserinin takdim ve tahlilini amaçladığımız bu araştırmamızda elde ettiğimiz neticeleri şu şekilde özetleyebiliriz;

Mekkî, *el-İbâne* adlı bu eserde, ana hatlarıyla kıraat farklılıklarının 'yedi harf' olgusuyla ilişkisini ve bu ilişki çerçevesinde, Kur'ân'ın cem ve istinsah sürecini ve

kıraatlerin tedvin edildiği hicrî dördüncü asra kadar kıraat ilminin geçirdiği evreleri ele almış, bu hususlarda önemli tespit ve değerlendirmelerde bulunmuştur. *bu tespitler*

Mekkî'ye göre yedi kıraat imamına nisbet edilen ve halen okunmakta olan kıraatlerin tamamı, 'yedi harf' kaynaklı ihtilaflar bütününden bir bölümdür; bunlar, üzerinde icmâ hasıl olan Osman Mushafı ile mutâbakat içindedir. 'Yedi harf'e dayalı ihtilaflardan Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği mushafların hattına uygun olanlar muhafaza edilmiş, uymayanlar ise terk edilmiştir. Dolayısıyla 'yedi harf' kaynaklı hiçbir kıraat bu mushafların hattının dışına çıkmaz. Müslümanlar bu çerçevede kalan kıraatleri okumuş, mushaflarla örtüşmeyen kıraatleri terk etmiştir. Şahih senetle rivâyet edildiği halde bu mushafın hattına uymayan kıraatler bid'at ve hata olarak değerlendirilmiştir.

Mushaf, nokta ve harekesiz olarak, Kureyş lehçesiyle bir 'harf' üzere yazılmıştır. Bu çerçevede kullanılan yazı biçimi, nokta ve harekeden ârî olan karakteri gereği, kelimenin aynı anda birden fazla vecihle okunmasına imkân sağlamıştır. Hz. Osman'ın 'yedi harf'ten hangisini murad ettiği tam manasıyla bilinemeyeceği için mushafların imlâ tarzının izin verdiği vecihlerin okunması ve muhafaza edilmesi zarûrîdir.

Yedi imamdan her birinin kıraatini 'yedi harf'ten sâdece birisi olarak değerlendirmek ne kadar yanlış ise bu kıraatleri 'yedi harf'in her biri olarak kabul etmek de bir o kadar hatalıdır. Böyle bir değerlendirme bizi, yedi kıraatin 'yedi harf'in tamamını kapsadığı, onların dışında kalanların ise 'yedi' den sayılmadığı gibi bir yanılgıya düşürecektir. Yine aynı yanılgı sebebiyle, yedi kıraat imamının okumadığı, mushafın hattına uygun kıraatler içinden, sahâbe ve tabiûndan şahih senetle rivâyet edilen bir kıraatin terkedilmesi, sekizinci yahut onun üzerinde bir imamdan kıraat rivâyet edilmemesi gibi bir yanlış düşmek de mümkündür. Mekkî, bu değerlendirmeleriyle 'yedi harf' konusundaki yanlış algılamaların önüne geçmeye gayret etmiştir. Taberî'yi isim olarak zikrederek 'yedi harf'in altısının terk edildiği şeklindeki yaklaşımını çürütmeye çalışmış, tersi istikametteki mushafın bilâ istisnâ 'yedi harf'in tamamını içerdiği noktasındaki görüşleri de yukarıda zikrettiğimiz değerlendirmeler ışığında eleştirerek kendi görüşünü ortaya koymuştur.

Kıraat ilmi literatüründe, ilmî kudret ve seviyeleri bu yedi imamdan daha üstün olan birçok kıraat imamından bahsedilmiş; bazı eserlerde yedi kıraat imamının bir

kısına yer verilmemiştir. Bununla birlikte yedi kıraat imamının meşhur olmasının sebebine gelince Mekkî bu hususta özetle şöyle bir tespit yapmıştır: Kıraatlerin kolayca muhafaza ve disipline edilebilmesi düşüncesiyle, hicri dördüncü asırda mushafın hattına muvafık kıraatler arasında sınırlama yoluna gidilmiş; adâlet, zapt, sika, emniyet, dindârlık, ilim ve tecrübe bakımından çağdaşları arasında temeyyüz etmiş, meşhur yedi kurrânın kıraati etrafında toplanılmış, bu imamlar bölgelerinin kıraat temsilcileri olmuştur. Mekkî'ye göre yedi imamın 'yedi harf' ile bir ilgisi yoktur. Ebû Bekir b. Mücâhid'in yapmış olduğu yedili tasnif Müslümanlar arasında kabul görmüş ve 'Kıraat-i Seb'a' bu vesileyle yayılmıştır. Ancak İbn Mücâhid sonrası dönemde bazı âlimlerin bu yedi sayısına bağlı kalmadıkları, sekizli, onlu, hatta on dörtlü tasnifler yaptığı da bilinen bir husustur. Hatta Mekkî'nin verdiği bilgiye göre İslâm dünyasının özellikle doğu bölgelerinde bu yedili tasnifin dışında kalan ihtiyârî vecihlerin bir kısmı o döneme kadar halk arasında okunmaya devam etmiştir. Mekkî'nin verdiği listede yer alan Şeybe, Ebû Ubeyd, Ebû Hâtim ve Mufaddal'a nisbet edilen ihtiyârî vecihler, gerek yedi kıraat gerekse on kıraat kapsamında yer almamaktadır. Bu değerlendirme bize yedili tasnifin özellikle de İbn Mücâhid'in tasnifinin toplumda kabul görmesinin uzun zaman aldığını göstermesi, bu manada döneme ışık tutması bakımından kayda değerdir.

'Yedi harf' ibâresindeki 'yedi' sayısı hususunda Mekkî şu değerlendirmeleri yapmaktadır. Bu sayı hakikat ifâde etmekle birlikte lehçe veya aynı manaya gelecek farklı lafızları içermemektedir. Bu yedi sayısı lehçeler ve kıraatler arası farklılıkları oluşturan yedi temel noktayı içine almaktadır. Mekkî'ye göre yedi harfe bağlı olarak oluşan farklılıkları yedi maddede toplamak mümkündür;

1. Kelimenin imlâ ve manasında değişiklik oluşturmayacak nitelikteki i'rab ve bina değişimi.

2. Kelimenin imlâsında olmamakla birlikte anlamında tezat teşkil etmeyecek nitelikte bir değişikliğe yol açan i'rab ve hareke değişimi.

3. Kelimenin gerek manasında gerekse imlâsında değişikliğe yol açan bir i'rab değişikliği olmaksızın yalnızca harf değişimi şeklinde gerçekleşen ihtilaf.

4. Anlam değişmemekle birlikte kelimenin formunda değişime yol açacak nitelikte kelimedeydane meydana gelen farklılık.

5. Kelimenin gerek anlamı gerekse imlâsında tamâmen değişim olması şeklindeki farklılık.

6. Takdim-te'hir şeklindeki ihtilaf.

7. Kelime veya harf ziyâdesi ve noksanlığı tarzındaki ihtilaf.

Mekkî 'edâ farklılıkları' olarak ifâde edilen idğam, izhar, med, kasr, teşdîd, tahfif gibi farklılıklarını "kelimenin imlâ ve manasında değişiklik oluşturmıyacak nitelikteki i'rab ve bina değişimi" şeklinde ifâde ettiği ilk maddeye dâhil etmiştir.

Mekkî, bu değerlendirmesiyle 'yedi harf' hususunda önemli bir tespit yapmakla birlikte, kendisini yedi sayısıylasınırladığı için eleştirilmiştir.

Elimizdeki Kur'ân-ı Kerim, müslümanların üzerinde icmâ ettiği 'Osman Mushafı'nın kendisidir. Mekkî'ye göre kıraatler, şu üç şartı hâiz olması itibâriyle değerlendirmeye tâbî tutulmaktadır. Sahih senet, mushafın hattına uygunluk ve Arapça'ya mutabakat. Mekkî bu şartlardan daha çok ilk ikisine vurgu yapmıştır.

Mekkî'ye göre senedin sıhhatinden kasıt, kıraatin sika râvîler zinciriyle Hz. Peygamber'e ulaşmasıdır. Mekkî'nin mushaf hattına uygunlukla ilgili değerlendirmelerine gelince daha önce de belirttiğimiz gibi Mekkî bir kıraatin makbul addedilebilmesi için istinsah edilen mushafın imlâsına uygun düşmesinin gerekli olduğuna işaret etmiştir. Çünkü ona göre mushafın istinsahında esas alınan kıraatin hangisi olduğunu tespit etmek mümkün değildir. Dolayısıyla mushaf hattıyla örtüşen her bir kıraatin, istinsahta itibâra alınmış kıraat olma ihtimali vardır. Bu sebeple de mushaf hattıyla örtüşen okuyuşlardan tek bir okuyuşun alınıp, diğerlerinin terk edilmesi durumunda, istinsahta esas alınmış olan okuyuşun terk edilmiş olma ihtimalinin söz konusu olabileceğini belirtmiştir.

Mushaf hattıyla örtüşmeyen kıraatlerin terk edileceği hususunda ise kıraat âlimlerinin fikir birliği vardır. Çünkü Mekkî'ye göre haber-i vâhid ile sabit olmuş, sıhhat derecesi kesin olmayan ve üzerinde icmâ hâsil olmuş mushafın hattına muhalif kıraatlerin okunması câiz olmaz. Zira mushafın hattına uymak evlâdır. Kur'ân, Hz. Osman'ın insanları bir mushaf etrafında toplamasından önce, mushaf hattına muhalif olan

kıraatlerle okunmuşsa da bu faaliyetin ardından artık o kıraatler, sâdece nakilde muhafaza edilmiş, uygulamada geçerliliği kalmamıştır.

Mekkî'ye göre mevcut kıraat ihtilaflarının sebebi daha öncede ifâde ettiğimiz gibi, noktasız ve harekesiz yazılan Osman Mushaflarıdır. Yedi Kurrâ'dan rivâyette bulunan râvîlerin ihtilaflarının çok olmasına gelince, Mekkî bu mevzuda şu hususa dikkatimizi çekmiştir. Kurrâ imamlardan her biri, birçok kişiden farklı kıraatler okumuş ve bunları okudukları şekilde nakletmişlerdir. Kendilerine her hangi bir kıraati okuyan kimseyi, okuduğu kıraat, daha önce hocalarından okuyup öğrendikleri kıraatlerden birine uyduğu sürece reddetmemişlerdir. Yâni bir kıraat imamı, öğrencisinin arz yoluyla sunmuş olduğu kıraati, -kendisi hâl-i hazırda o kıraati okumasa dahî- önceden hocalarından rivâyet ettiklerine muhalif olmadığı sürece kabul etmiştir. Böyle olunca kıraat imamının kendi ihtiyârı dışında hocalarından duyup öğrendiği rivâyetler de muhafaza edilebilmiştir. Örneğin İmam Nâfi'nin râvîlerinin kendi aralarındaki ihtilafları, özellikle Verş rivâyetiyle olan ihtilafları bu hususu gözler önüne sermektedir. Zira Verş, Mısır'da farklı kurrâdan okuduğu vecihleri hocasına sunmuş, hocası da bunların içerisinde öğretmediği halde kendi müktesebâtına muhalif olmayanları rivâyet etmesi noktasında Verş'i serbest bırakmış, ona müdahale etmemiştir.

Mekkî'ye göre Kur'ân Hz. Peygamber zamanında yazılı bir metin olarak cemedilmemiş, yalnızca ezberleme şeklinde cemedilmiştir. Mekkî, Hz. Peygamber (s.a.v.) vefât ettiğinde Kur'ân'ın cemedilmemiş olduğu hususunun mütevâtir haberlerle sâbit olduğunu da belirtmiştir. Mekkî'ye göre Hz. Peygamber zamanında böyle bir cemin yapılamayış sebebi ise şudur; Kur'ân yirmi küsur sene zarfında parça parça nâzil olmuştur. Dolayısıyla bu olgu onun nüzûl sürecinde tek bir metin haline getirilip derlenmesine imkân vermemiştir. Hz. Ebû Bekir dönemindeki derlemenin ana sâiki ise hâfiz sahâbîlerin şehit olmasına bağlı olarak vahyin bir kısmının yok olabileceği endişesidir.

Mekkî Kur'ân'ın derlenmesi sadedinde Tevbe sûresinin son iki âyetinin tespiti sorununa temas etmekte ve şöyle bir ilginç yorum getirmektedir: Zeyd b. Sâbit ve diğer sahâbîler bu iki âyeti daha önce ezberlemiş olsalar da unutmuşlardı. Ne zaman ki Mekkî'nin "zû'ş-şehâdeteyn el-Ensârî" olarak işarette bulunduğu ve ismini vermediği

kimse bu âyetin varlığını onlara hatırlatınca onlar da unuttukları bu âyeti tekrar hatırladılar ve onu mushafa yazdılar. Bu noktada hiçbir sahâbînin îtirazda bulunmamış olması o âyetin sübûtu üzerinde icmâ bulunduğuna delalet eder. Öte yandan bu âyetlerin tespitinde tek kişinin şahitliğine dayanılması bu âyetlerin tesbitinin haber-i vâhide dayandığı anlamına da gelmez. Çünkü bir kere bu âyetleri hatırlatan kimse Peygamber tarafından şahitliği iki kişi şahitliğine denk kabul edilen bir kimsedir. Öte yandan bu kişinin hatırlatması üzerine ümmet o iki ayeti hatırlamış ve böylece de icmâ ve tevâtür hâsıl olmuştur.

İlgili bölümde ifâde edildiği üzere Mekkî'nin bu değerlendirmelerinde orijinal yönler bulunmaktadır. Mekkî'ye göre Zeyd b. Sâbit'in tespit edemediği şey Tevbe sûresinin son iki âyetinin yazılı metni değildir, aksine Zeyd b. Sâbit böyle iki âyetin varlığını hatırlayamamıştır. Dolayısıyla burada karşılaşılan tespit sorunu yazılı malzemenin tespiti sorunu değil, âyetleri hatırlayamama sorunudur. Ensar'dan olan söz konusu zâtın yaptığı iş, bu âyetlerin yazılı metnini getirmek değil, yalnızca Zeyd b. Sâbit'e anılan âyetleri hatırlatmaktır. Mekkî'nin bu değerlendirmesi onun derlemede esas alınan iki şahit şartını bazılarının anladığı gibi yazı ve ezber olarak değil bir metnin Kur'ân olarak sâbit olduğuna dair iki kişinin tanıklık etmesi olarak algıladığına da delâlet etmektedir.

Bu çerçevede Mekkî istinsah faaliyetinde Ahzâb sûresi yirmi üçüncü âyetin tespitinde de bir sorun yaşandığı, yapılan inceleme neticesinde bu âyetin Huzeyme b. Sâbit'te bulunduğu şeklinde Hârice b. Zeyd'in, babası Zeyd b. Sâbit'ten yaptığı nakle yer vermiştir. Mekkî, cem faaliyeti esnasında Tevbe sûresinin son iki âyetinin tespiti noktasında yaşanan sıkıntı ile ilgili yukarıda aktardığımız değerlendirmesinin aynıyla burası için de geçerli olduğunu ifâde etmiştir. Dolayısıyla Mekkî'ye göre sahâbe bu âyeti daha önce ezberlemiş olsalar da unutmuşlardı. Ancak Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî bu âyetin varlığını onlara hatırlatınca onlar da unuttukları bu âyeti tekrar hatırlamışlar ve onu mushafa yazmışlardır.

BİBLİYOGRAFYA

- AHMED B. HANBEL,** Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, (241/855), *el-Müsned*, ys, ts.
- AHMED HASAN FERHAT,** *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Tefsîru'l-Kur'ân*, Amman/1997
- ALTIKULAÇ,** Tayyar, "Mekkî b. Ebî Tâlib", *DİA*, XXVIII, 575-576
- BAĞDATLI İSMÂİL PAŞA,** (1339/1920) *Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Müsannifin*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut/1955, (I-II)
- , *Keşfü'z-Zünûn an Esmâi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, Beyrut, ts. (I-II)
- BEYHÂKÎ,** Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin, (485/1092), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Haydarabad/1925, (I-X)
- BUHÂRÎ,** Muhammed b. İsmâil, (256/870), *Sahîhu'l-Buhârî*, Beyrut, ts.
- ÇETİN,** Abdurrahman, *Kur'ân-ı Kerîm'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul/2005, s. 131-133
- DABBÎ,** Ahmed b. Yahyâ b. Ahmed b. Umeyra, (599/1202), *Buğyetü'l-Mültemis fî Târîhi Ricâli Ehli'l-Endülüs*, tah. İbrâhim el-Ebyârî, Dârü'l-Kitâbi'l-Mısırî, Kâhire/1989, (I-II)
- DİMYÂTÎ,** Ahmed b. Muhammed b. el-Bennâ, (1117/1705), *İthâfu Fudalâi'l-Beşer bi'l-Kırâati'l-Erbaate Aşer*, nşr. Şa'bân Muhammed İsmâil, Beyrût /1987
- EBÛ DÂVÛD,** Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, (275/888), *es-Sünen*, nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd, Mısır, ts, (I-IV)
- EBÛ ŞÂME,** Şehâbüddîn Abdurrahman b. İsmâil el-Makdisî, (665/1267), *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ ulûmin tetealleku bi'l-kitâbi'l-azîz*, nşr. Tayyar Altıkulaç, Ankara/1986
- HASAN,** İbrâhim Hasan, *Siyâsî-Dînî-Kültürel-Sosyal İslam Târîhi*, çev. Sadreddin Gümüş ve dğr., Kayhan Yay. İstanbul/1985, (I-VI)
- HAREKÂT,** İbrâhim, "Mağrib", *DİA*, XXVII, 314-318, Ankara/2003
- İBN FERHUN,** Burhânüddîn Ebü'l-Vefâ İbrahim b. Alî b. Muhammed el-Ceyyânî el-Medenî, (799/1397), *ed-Dibâcü'l-Müzheb fî*

- Ma'rifeti A'yâni 'Ulemâ'i'l-Mezheb*, nşr. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr, Dâru't-Türâs, Kahire 1972,(I-II)
- İBN HALDUN,** Abdurrahman b. Muhammed, (808/1406), *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtede' ve'l-Haber fi Eyyâmi'l-'Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Âsarahüm min Zevi's-Sultâni'l-Ekber*, (*Târîhu İbn Haldun*), Dâru'l-Fikr, Beyrut/2000, (I-VII)
- İBN HAYR,** Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbîlî, (575/1179), *Fehresetü mâ Ravâhü an Şüyûhihî mine'd-Devâvini'l-Musannef fi Durûbi'l-İlmi ve Envâi'l-Mearifi*, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut/1998
- İBNÜ BEŞKÜVÂL,** Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik, (578/1183), *Kitâbü's-Sıla fi Târîhi e'immeti'l-Endelüsi ve Ulemâihim ve Muhaddisihim ve Fukahâihim ve Muhaddisihim*, nşr. Es-Seyyid İzzet el-Attâr, Dâru'l-Mısıryye-1966, (I-II)
- İBNÜ HALLİKÂN,** Ebü'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed, (681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân Ebnâi'z-Zemân*, tah. Dr. İhsan Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut/1994, (I-VIII)
- İBNÜ KESİR,** Ebü'l-Fidâ' İsmâîl, (774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Dâru Hicr 1997, (I-XXI)
- İBNÜ'L-İMÂD,** Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî, (1089/1679), *Şezerâtü'z-Zehab fi Ahbâri Men Zeheb*, Dâru İbni Kesîr, Beyrut/1969, (I-X)
- İBNÜ'L-CEZERÎ,** Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf, (833/1429), *Gâyetü'n-Nihâye fi Tabakâti'l-Kurrâ*, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut/2006 (I-II)
- , *en-Neşr fi'l-Kırâati'l-Aşr*, nşr. Ali Muhammed Dabba', Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut, ts,(I-II)
- İBNÜ'L-ESİR,** Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed b. eş-Şeybânî el Cezerî, (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye,(4.baskı)Beyrut/2003,(I-XXI)
- KAYAPINAR,** Durmuş Ali, *Mekkî ibnü Ebî Tâlib el-Kaysî Asrı-Hayatu ve Eserleri*, Konya/1986, (basılmamış doktora tezi)

- KEHHÂLE,** Ömer Rızâ, *Mu'cemü'l-Müellifin*, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut/1993,(I-IV)
- MAHLÛF,** Muhammed b. Muhammed b. Ömer el-Münestîrî, *Şeceretü'n-Nûri'z-Zekiyye fî Tabakâti'l-Mâlikiyye*, Kahire, ts.
- MAKKARÎ,** Ahmed b. Muhammed et-Tilimsânî, (1041/1631), *Nefhu't-Tib an Ğusni'l-Endülüsü'r-Ratîb*, tah. Dr. İhsan Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut-1988, (I-VIII)
- MAŞALI,** Mehmet Emin, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, İlâhiyât, Ankara/2004
-----, "Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsim'indeki Bilgiler Işığında Kur'an Kıraatlerine İlişkin Tespitler", *UÜİFD*
- MEKKÎ,** Ebû Muhammed b. Ebî Tâlib El-Kaysî (437/1045), *el-İbâne an Meâni'l-Kırâât*, tah. Muhyiddîn Ramazan, Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, Dimeşk/1979
-----, *Kitâbü'l-İbâne an Meâni'l-Kırâât*, çev. Fatih Çollak, Üsküdar Yayınevi, İstanbul/2003
-----, *el-İzâh li Nâsihi'l-Kur'ân ve Mensûhihi ve Ma'rifetü Üslûbihî ve İhtilâfü'n-Nâsi fîhi*, tah. Ahmed Hasan Ferhat, Cidde/1986
-----, *er-Riâye li Tecvîdi'l-Kirâe*, tah. Ahmed Hasan Ferhat, Amman/1984, 2.baskı.
- MÜSLİM,** Ebû'l-Huseyn Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî, (261/874), *es-Sahîh*, nşr. Muhammed F. Abdülbâkî, Beyrut, ts., (I-V)
- ÖZDEMİR,** Mehmet, "Endülüs", *DİA*, XI, 211-224, Ankara/2003
- SAYRAFÎ,** Ebû Abdullah, *Nuketü'l-İntisâr li Nakli'l-Kur'ân li'l-Bâkullânî*, nşr. Muhammed Zağlûl Selâm, İskenderiye ts.
- SUYÛTÎ,** Hâfız Celâlüddîn Abdurrahman, (911/1505), *Buğyetü'l-Vuât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*, tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim, Daru'l-Fikr, ys-1979,(I-II)
- TABERÎ,** Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, (310/922), *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Meârif, Kâhire, ts.
- TİRMİZÎ,** Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, (297/909), *el-Câmiu's-Sâhîh*, nşr. İbrâhim Atva, Riyad, ts.

ZERKEŞİ,

Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh, (794/1392), *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, yy.,1980

ZİRİKLİ,

Hayruddîn, *el-A'lâm li Eşhuri'r-Ricâli ve'n-Nisâi mene'l-Arabi ve'l-Müste'ribîn ve'l-Müsteşrikîn*, Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, Beyrut/2002, (I-VIII)

ÖZGEÇMİŞ

Mahmud Şevket ÖZTÜRK

Doğum Yeri ve Yılı	:	Bursa / 1978		
Öğr.Gördüğü Kurumlar	:	Başlama Yılı	Bitirme Yılı	Kurum Adı
Lise	:	1993	1996	Bursa Merkez İmam-Hatip Lisesi
Lisans	:	1996	2001	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	:			
Doktora	:	-		
Medeni Durum	:	Evli		
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi:	:	İngilizce		Orta
		Arapça		Orta
Çalıştığı Kurum (lar)	:	Başlama ve Tarihleri	Ayrılma	Çalışılan Kurumun Adı
		1.	25.09.1997	Diyanet İşleri Başkanlığı
		...		
Yurtdışı Görevleri	:			
Kullandığı Burslar	:			
Aldığı Ödüller	:			
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Topluluklar	:			
Editör veya Yayın Kurulu Üyelikleri	:			
Yurt İçi ve Yurt Dışında katıldığı Projeler	:			
Katıldığı Yurt İçi ve Yurt Dışı Bilimsel Toplantılar:	:			
Yayımlanan Çalışmalar	:			
Diğer	:			

16.02.2011

Mahmud Şevket ÖZTÜRK